

Zoran Grijak

KORESPONDENCIJA ŠIMUN MILINOVIĆ – JOSIP JURAJ STROSSMAYER KAO POVIJESNI IZVOR

Zoran Grijak
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

UDK 272-722.51Milinović, Š.(044.2)
272-722.52Strossmayer, J. J.(044.2)
[272:327](4-191.2)“18/19”(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14.2.2018.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/y7v64t577y>

U radu se analizira korespondencija Šimun Milinović – Josip Juraj Strossmayer kao relevantan povijesni izvor, podjednako za istraživanje međusobnih odnosa tih dviju istaknutih osoba hrvatskog crkvenog i političkog života druge polovice 19. i prvoga desetljeća 20. stoljeća, kao i za analizu djelovanja Š. Milinovića nakon sklapanja konkordata između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice te njegova imenovanja barskim nadbiskupom 1886. Posebna istraživačka pozornost upravljena je na zauzimanje dvojice crkvenih velikodostojnika za potvrdu privilegija i proširenje uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužju Katoličke crkve u hrvatskim zemljama te za obranu hrvatskih prava na Zavod sv. Jeronima u Rimu, tijekom tzv. Svetojeronimske afere početkom 20. stoljeća. Naznačeni problemi, uz ocrtavanje suvremenih političkih, zdravstvenih i socijalnih prilika u Kneževini Crnoj Gori, tvore tematsku okosnicu korespondencije Milinović-Strossmayer. Naglasak je stavljen na analizu segmenata korespondencije relevantnih za hrvatsku historiografiju, ali se, s obzirom na činjenicu da spomenuta korespondencija izravno ili neizravno zasijeca i u osjetljiva pitanja odnosa među velikim silama i njihova konfrontiranja na području Balkana, srednjoistočne Europe i Mediterana (Sredozemlja), ističe i njezin značaj u širem kontekstu europske historiografije

Ključne riječi: nadbiskup Milinović, biskup Strossmayer, Crna Gora, Trojedna kraljevina, Austro-Ugarska Monarhija, Rusko Carstvo, Sveta Stolica, crnogorski konkordat, sjedinjenje crkava, glagoljica, Svetojeronimska afera

Uvod

Korespondencija između barskog nadbiskupa fra Šimuna Milinovića¹ i biskupa bosanskog ili đakovačkog i srijemskog Josipa Jurja Strossmayera, pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu,² vrijedan je povijesni izvor, podjednako za istraživanje međusobnih odnosa tih dviju istaknutih osoba hrvatskoga crkvenog i političkog života iz druge polovice 19. i s početka 20. stoljeća, kao i za analizu djelovanja Šimuna Milinovića u Kneževini Crnoj Gori nakon njegova imenovanja barskim nadbiskupom i sklapanja konkordata između Crne Gore i Svete Stolice 1886. godine.³ K tome,

¹ Šimun Mate Milinović ml. (Lovreć kraj Imotskoga, 24. II. 1835.-Bar, 22. III. 1910.). U franjevački red stupio je 1853. u Živogošću i postao član Provincije Presvetoga Otkupitelja, za svećenika je zaređen 1858. Gimnaziju je pohađao u Zaostrogu (1848.-1853.), a filozofiju i teologiju studirao u Šibeniku i Makarskoj. Bio je profesor na franjevačkoj gimnaziji u Sinju (1858.-1862.), zatim je do 1866. u Beču studirao povijest, zemljopis i slavistiku, a od 1866. nastavio predavati na gimnaziji u Sinju, čiji je ravnatelj bio u dva navrata, 1878.-1880. i 1885.-1886. Isticao se kao pristaša Narodne stranke, zauzimajući se, u borbi protiv autonomaša, za uvođenje hrvatskog jezika u upravu i škole. Također je bio aktivan na kulturno-prosvjetnom planu, uredio je arheološku zbirku i bio nadzornik školskih čitaonica u Sinju. Od 1852. do 1855. bio je definitor Provincije, a 1869./1870. župnik u Sinju. Godine 1886. imenovan je barskim nadbiskupom. Objavio je više povijesnih, geografskih i drugih studija i članaka. Vidi: *Hrvatski franjevački biografski leksikon* (dalje: HFBL), ur. Franjo Emanuel Hoško, Zagreb 2010., str. 394-395. Prvo kritičko izdanje Milinovićevih povijesnih rasprava, iz područja hrvatske medievistike i novovjekovlja, objavljeno je gotovo stotinu godina nakon njegove smrti. Vidi: *Fra Šimun Milinović. Povijesne rasprave*, priur. Milan Glibota, Zagreb 2004.

² Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: AHAZU), Ostavština Josipa Jurja Strossmayera (dalje: OJJS, XI A/Mil. Š. (1.-123). Korespondencija obuhvaća razdoblje od 1887. do 1902. (posljednje pismo iz 1902. nema naznaku mjesta i godine). Njome se fragmentarno bavio Žarko Maretić, franjevac Provincije Presvetog Otkupitelja, u svojoj sažetoj monografskoj studiji, obrativši pozornost napose od promicanje crkvene unije od strane dvojice istaknutih crkvenih velikodostojnika. Vidi: Žarko Maretić, *Strossmayer i Milinović (njihov zajednički rad na uniji)*, Zagreb 2010. U ovome radu bit će istraženi i drugi važniji aspekti spomenute korespondencije: politički, crkveni, diplomatski, s naglaskom na njezinu relevantnost u širem međunarodnom političkom i crkvenom kontekstu. S obzirom na dosege istraženosti Milinovićeve djelovanja u povijesnim, lingvističkim, crkvenim i drugim važnijim aspektima, također treba upozoriti na činjenicu da je u listopadu 2010. u franjevačkom samostanu Gospe od zdravlja u Splitu, u organizaciji Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja i drugih suorganizatora, održan znanstveni skup *Fra Šimun Milinović (1835.-1910.). Barski nadbiskup – Povijesne okolnosti i djelo*. Zbornik radova skupa nije objavljen.

³ U pregovorima je knez Nikola izražavao želju da ugovor sa Svetom Stolicom bude na razini konkordata, međutim, ipak je bio samo konvencija (ugovor), što je manje svečani ugovor između Svete Stolice i neke države. Unatoč tome u tekstu koji slijedi koristit će se termin konkordat, budući da je u znanstvenim i publicističkim studijama za spomenuti dokument opće prihvaćen. Ratificiran je 7. listopada 1886. U njemu se jamči slobodno i javno ispovijedanje katoličke vjere u Kneževini Crnoj Gori. Svi katolici na njezinu području potpadaju pod jurisdikciju barskog nadbiskupa. Konkordat je pomno regulirao važna pitanja iz područja kompetencija crkve i države. Njime je zajamčena sloboda ispovijedanja katoličke vjere u Crnoj Gori, a barski je nadbiskup dobio potpunu slobodu u obavljanju crkvenih poslova i upravljanju dijecezom. Barska je nadbiskupija podređena izravno Svetoj Stolicu, koja ga imenuje uz suglasnost crnogorske vlade. Barski je nadbiskup polagao zakletvu vjernosti crnogorskom vladaru, a iz državnoga proračuna bila mu je određena godišnja plaća. Crnogorska je vlada također dobila pravo da utječe na uređenje župa i imenovanja župnih svećenika. Premda je konkordat svečano potpisan i ratificiran i premda su na početku obje ugovorne strane bile zadovoljne s potpisanim ugovorom, ipak je u njegovoj primjeni od samih početaka dolazilo do poteškoća. Što se tiče materijalnih obveza, Crna Gora je davala obećani novčani iznos za uzdržavanje nadbiskupa i plaće vjeroučiteljima,

ona čini razvidnijim širi kontekst djelovanja hrvatskog episkopata u naznačenom razdoblju, koje, osim vjerske i crkvene, ima i snažnu političku dimenziju. Naime, unatoč tome što je u višenacionalnoj i višekonfesionalnoj Austro-Ugarskoj Monarhiji tijekom druge polovice 19. stoljeća bila načelno provedena ustavna jednakost zakonom priznatih religija i odvojenost crkve i države, kroz vjerska pitanja još su se uvijek provlačila sučeljavanja izrazito političke naravi.⁴ Razlog tome bila je činjenica da su se od strane političkih elita dviju vladajućih nacija Austro-Ugarske Monarhije, austrijskih Nijemaca i Mađara, neka od važnijih pitanja u osnovi vjerske naravi, koja su bila povezana s procesom nacionalne integracije i političke emancipacije nevladajućih nacija, procjenjivala kao eminentno politička. Iz tog razloga bila su shvaćena kao prijetnja državnim interesima i često bila povod intervencijama države u crkvenu domenu. To će se, kada je riječ o hrvatskim zemljama u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, napose očitovati po pitanju glagoljice⁵ te problemima vezanim uz sedisvakanciju Zagrebačke nadbiskupije i preustroj Zavoda sv. Jeronima u Rimu u moderni svećenički zavod. Naznačeni problemi, izuzevši sedisvakanciju Zagrebačke nadbiskupije (1891.-1894.), u čijem rješavanju Milinović sudjeluje tek u manjem obimu, tvorit će istraživačku okosnicu ovoga rada. Također će se analizirati odjek tadašnjih političkih, zdravstvenih i socijalnih prilika u Kneževini Crnoj Gori u korespondenciji Milinović – Strossmayer, a uzet će se i obzir i širi međunarodni kontekst pojedinih važnijih u njoj zastupljenih fenomena.

Problem starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Crkveni i politički aspekti

Prije analize problema vezanih uz pokušaje očuvanja i proširenja privilegija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama u korespondenciji Milinović – Strossmayer, treba upozoriti da su mu hrvatska i inozemna historiografija već posvetile znatnu pozornost.⁶ Stoga će se, uz reference na dostignute, znatnim dijelom

ali ostale preuzete materijalne obveze, primjerice sredstva za školovanje svećeničkih kandidata, svećeničke kongrue i dr., nije ispunjavala. Vidi opširnije: Ivan Jakulj, Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: Povijesno-pravni vid, *Crkva u svijetu*, (dalje: CuS), god. 48, br. 2, Split 2013., str. 236-261; O crnogorskom konkordatu u svjetlu istočne crkvene politike Svete Stolice vidi: Francesco Caccamo, La politica orientale della Santa Sede e il concordato con il Montenegro del 1886, "*Ubi neque aerugo neque tinea demolitu*". *Studi in onore di Luigi Pellegrini, per il suoi settanta anni*, Napulj 2006., str. 55-83.

⁴ O konfesionalnim prilikama u Habsburškoj (Austro-Ugarskoj) Monarhiji od polovice 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata vidi opširnije: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918: Die Konfessionen*, sv. 4, ur. Adam Wandruska – Peter Urbanitsch, Beč 1985.

⁵ Za hrvatsku starocrkvenoslavensku liturgiju upotrebljava se i naziv glagoljska (glagoljaška) liturgija, jer se hrvatska redakcija starocrkvenoslavenskog jezika izdvaja od svih drugih, time da je jedina sačuvala prvotno glagoljsko pismo.

⁶ Vidi: Joseph Augustin Ginzel, *Geschichte der Slawenapostel Chiril und Method und slawischen Liturgie*, Leitmeritz (Litoměřice) 1857.; Franjo Rački, *Cyrille et Méthode. Étude historique sur la conversion des Slaves au Christianisme*, Pariz 1868.; Mihovil Bolonić, Iz korespondencije Dragutina A. Parčića, *Croatica Christiana Periodica* (dalje: CCP), god. 5, br. 7, Zagreb 1981., str. 29-42; Isti, O transkripciji glagoljskih obrednih knjiga, CCP, god. 5, br. 8, Zagreb 1981., str. 36-51; Isti, *Život i djelo Dragutina Antuna Parčića*

i vrlo obuhvatne istraživačke rezultate, u ovome prilogu naglasak staviti na manje poznate ili neistražene činjenice vezane uz spomenutu problematiku u korespondenciji dvojice istaknutih crkvenih velikodostojnika.

Odgovarajući na višegodišnje zamolbe hrvatskog episkopata za uvođenjem staro-crkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama, Sveta kongregacija za obrede (*Sacra Congregazione dei Riti*) zauzela je u dekretu od 5. kolovoza 1898. restriktivno stajalište, da je starocrkvenoslavenski obred povlastica samo nekih crkava te da se može služiti samo u onim crkvama u kojima je bio u uporabi najmanje posljednjih trideset godina.⁷ Sljedećim dekretom od 14. kolovoza 1900., čije su objavljivanje potaknule žalbe svećenika i vjernika Zadarske nadbiskupije protiv restriktivnog tumačenja te odredbe od strane njihova nadbiskupa Grgura Rajčevića,⁸

(U povodu 150. obljetnice rođenja i 80. obljetnice smrti), CCP, god. 6, br. 10, Zagreb 1982., str. 172-188; Makso Pelosa, Slavonska liturgija u hrvatskim zemljama od 1881. do 1914. godine, CuS, god. 8, br. 2, Split 1973, str. 161-167; Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskog glagoljaštva*, Zagreb 1975.; Franjo Šanjek, Ćirilometodska baština u Hrvata, CCP, god. 7, br. 12., Zagreb 1983., str. 122-129; Ivanka Petrović, Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo – Methodiane, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, sv. 9, Zagreb 1985., str. 47-99; Mile Bogović, Staroslavenska liturgija u biskupijama Senjskoj i Modruškoj i Parčičev Misal 1893., *Riječki teološki časopis*, god. 1, br. 2, Zagreb 1993., str. 209-225; Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001., Anica Nazor, Biskup Strossmayer, papa Lav XIII. i slavenski apostoli Ćiril i Metod, *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb, 19. svibnja 2005. [i] Đakovo, 20. svibnja 2005.: povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2006., str. 67-80; Tomislav Mrkonjić, Josip Juraj Strossmayer i glagoljski misal iz 1893. godine, *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, god. 56-57, Zagreb 2006.-2007., str. 379-389; Milica Lukić, Šimun Milinović – bokokotorski biskup [barski nadbiskup!] glagoljaš i njegova uloga u oživljavanju Ćirilometodske ideje u drugoj polovici XIX. stoljeća, u: *Skupina autora: Stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti – Izborni pregled*, ur. Milorad Nikčević, Osijek – Cetinje 2008., str. 325-335; Ista, O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkome *Katoličkom listu* od 1849. do 1900. godine, *Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslozna, književna i kulturna pitanja* (dalje: *Lingua Montenegrina*), god. 3, Cetinje 2009., str. 149-194; Ista, *Glagolita croatica – montenegrina ili o Ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću*, u: *Između dviju domovina. Zbornik Milorada Nikčevića (povodom sedamdesete godine života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenog rada)*, Osijek 2011., str. 577-598; Andreas Gottsmann, *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878-1914*, Beč 2010.; Pavo Jurišić, Posljednji pobornici glagoljice, Kačić, *Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. 41-43, 2009.-2011., str. 1013-1029; Milica Lukić – Vera Blažević Krezić, Parčičeva koncepcija obnove staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću, *Lingua Montegrina*, god. 8/1, br. 15, Cetinje 2015., str. 53-85; Vera Blažević Krezić, *Jezik misala Dragutina Antuna Parčiča*, neobjavljeni doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

⁷ Ključni dio prve točke dekreta, kojim se privilegij uvjetuje uporabom glagoljice u posljednjih trideset godina glasi: "Ad dubia porro amovenda, asserti privilegii probatio desumatur ex documentis ac testimoniis quae in tuto ponant et probe demonstrent illud invaluisse et reapse vigere triginta saltem abhinc annis; quod temporis spatium in re praesenti tamquam sufficiens habetur ex indulgentia speciali Sanctae Sedis." Vidi: *Vrhbosna*, god. 12, br. 18, Sarajevo 1898., str. 284.

⁸ G. Rajčević (Dubrovnik, 30. I. 1826. – Zadar, 25. X. 1899.). Zadarskim nadbiskupom imenovan je 1891. Vidi: *Hierarchia Catholica, medii et recentioris aevi. Vol. VIII, A Pontificatu Pii PP. IX (1846) usque ad Pontificatum Leonis PP. XIII (1903): sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim Vaticani*, ur. Remigius Ritzler – Pirmin Sefrin, Padova 1878., str. 315. Protivio se bilo kakvom isticanju hrvatstva na crkvenoj razini, a napose afirmaciji glagoljaške liturgije. Vidi: www.zadarskilist.hr/clanci/23062009/u-mjestu-kali-otvorena-je-24-lipnja (stranica posjećena: 18. veljače 2019.).

papa Lav XIII.⁹ benevolentno je protumačio odredbu o posljednjih trideset godina iz dekreta iz 1898. Na papin poticaj Kongregacija za obrede dopustila je uporabu starocrkvenoslavenske liturgije i u onim crkvama za koje se sigurno zna da su je zakonito posjedovale, ali je unazad trideset godina zbog nužde ili prisile nisu mogle koristiti.¹⁰ Važnu ulogu u pridobivanju pape Lava XIII. za promjenu člana dekreta iz 1898., o trideset neprekinutih godina uporabe starocrkvenoslavenske liturgije, imao je vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler,¹¹ kojemu je Sveta Stolica povjerila da ispita pravo stanje stvari oko glagoljice i izvijesti je o tome. Prihvaćajući se te zadaće Stadler je imenovao uglednog hrvatskog arheologa, povjesničara i konzervatora starina don Franu Bulića¹² svojim povjerenikom za Dalmaciju, a krčkog kanonika Frana Volarića¹³ za Istru i Hrvatsko primorje.¹⁴ Njih trojica predali su u ožujku 1900. papi Lavu XIII. cjelovitu povijesnu dokumentaciju o uporabi glagoljice u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, koju je potpisalo 535 svećenika,¹⁵ zajedno s promemorijom koju je sastavio F. Bulić.¹⁶ Na žalost, toj se dokumentaciji s vremenom izgubio svaki trag. Na odustajanje Lava XIII. od restriktivnih odredbi dekreta o glagoljici iz 1898. također je snažno utjecao barski nadbiskup Š. Milinović, o čijem će djelovanju s tim u vezi biti više riječi kasnije. Milinović je, naime, sredinom 1899. bio nekoliko puta u audijenciji kod državnog tajnika Svete Stolice kardinala Rampolle,¹⁷ a u iznimno dugoj audijenciji kod pape opovrgavao je optužbe o panslavističkoj opasnosti, kojima su austrougarske vlasti nastojale politički kompromitirati nastojanja hrvatskog

⁹ Lav (Leon) XIII. (Carpineto, 2. III. 1810. – Rim, 20. VII. 1903.). Za papu je izabran 20. II. 1878. Vidi opširnije: Franz Xaver Seppelt – Klemens Löffler, *Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1933., str. 449-475.

¹⁰ Vidi: Lucas (Luka) Jelić, *Fontes liturgiae glagolito-romanae XIX saeculi*, u: *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Krk 1906.; Vjekoslav Štefanić, *Staroslavenska akademija u Krku, Croatia sacra. Arkiv za crkvenu poviest Hrvata*, god. 13/14, br. 22-23, Zagreb 1944., str. 3-56. Spomenutoj odluci Kongregacije za obrede usprotivio se zaderski nadbiskup Grgur Rajčević u dekretu 7. ožujka 1899. Vidi: Marijo Reljanović, *Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljštva u Dalmaciji, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (dalje: *Radovi Zadar*), sv. 43, Zadar 2001., str. 368-369.

¹¹ J. Stadler (Brod na Savi, 24. I. 1843. – Sarajevo, 8. XII. 1918.). U vrijeme obnove redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. imenovan je prvim *vrhbosanskim nadbiskupom* i metropolitom. Vidi opširnije: Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*.

¹² F. Bulić (Vranjci kod Splita, 4. X. 1846. – Zagreb, 29. VII. 1934.). Vidi opširnije: *HBL*, sv. 2, Zagreb 1989., str. 478-481.

¹³ F. Volarić (Vrbnik, 27. VIII. 1851. – Krk, 1. XI. 1908.). Vidi: *Hrvatski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1997., str. 662.

¹⁴ Vidi: Slavko Kovačić, Don Frane Bulić i glagoljica, *CuS*, god. 2, br. 2, Split 1985., str. 169-181.

¹⁵ Vidi o tome: Frane Bulić, Sarajevski nadbiskup Stadler. Iz mojih zapamćenja, u: *Spomenica vrhbosanska*, Sarajevo, 1932., str. 103; M. Reljanović, *Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljštva u Dalmaciji, Radovi Zadar*, sv. 43, Zadar 2001., str. 369.

¹⁶ Prema F. Buliću prikupljanje dokumentacije trajalo je četiri godine, od početka 1896. do potkraj 1899., jer je bilo ometano od strane austrijskog Namjesništva za Dalmaciju. Vidi: Bulić, *Sarajevski nadbiskup Stadler*, str. 101.

¹⁷ Mariano Rampolla del Tindaro (Polizzi Generosa, 17. VIII. 1843. – Rim, 16. XII. 1913.). Godine 1875. imenovan auditorom apostolske nuncijature u španjolskoj, 1880. tajnikom Kongregacije Propagande, 1882. kardinalom, a 1887. državnim tajnikom Svete Stolice. Vidi: *Encyclopaedia Britannica*, sv. 18, Chicago 1963., str. 967.

episkopata za proširenjem liturgijske uporabe glagoljice u hrvatskim zemljama. Podaci o spomenutim Milinovićevim nastojanjima nalaze se u pismu koje je u lipnju 1899. uputio u Zagreb svome prijatelju, uglednom hrvatskom povjesničaru Tadiji Smičiklasu.¹⁸ U tom pismu Milinović je ustvrdio da u papinskoj Kuriji i kardinalskim kongregacijama prevladava protuslavensko i protuhrvatsko raspoloženje.¹⁹ Ta tvrdnja nije bila bez osnova. Naime, na poticaj protivnika glagoljice, u stvari oponenata s glagoljicom povezanih nacionalnih, vjerskih i kulturnih nastojanja hrvatskog episkopata, Kongregacija za obrede objavila je 14. ožujka 1902. novo tumačenje, kojim se zapravo vratila na odredbu dekreta iz 1898., da se povlastica odnosi samo na one crkve za koje se dokumentima i svjedocima može dokazati kontinuitet njezine uporabe u posljednjih trideset godina.²⁰ Ovaj postupak Kongregacije za obrede, očevidno povezan s djelovanjem austrougarske diplomacije pri Svetoj Stolicu, izazvao je veliku uznemirenost u hrvatskoj javnosti, što je imalo za posljedicu niz prosvjednih skupova, s kojih su upućivane prosvjedne rezolucije u Rim. U Splitu je 6. srpnja 1902. održan pokrajinski skup predstavnika iz cijele Dalmacije, na kojem su prosvjednici iznijeli iznijeli vrlo smionu, ali i krajnje pretjeranu tvrdnju da je glagoljica u katoličkoj liturgiji povlastica hrvatskoga naroda, a ne pojedinih crkava, čime se sugeriralo da postoje osnove za uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u sveukupno bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama. Sličnu rezoluciju, o proširenju starocrkvenoslavenske liturgije bez bilo kakvih pravnih ograničenja, donio je 1902. Dalmatinski sabor.²¹ Na prosvjedne rezolucije, pristigle iz Dalmacije, Kongregacija za obrede odgovorila je dekretom od 19. rujna 1903., koji ujedno predstavlja cjelovit pogled novoga pape Pija X.²² na pitanje starocrkvenoslavenske liturgije. U dekretu se odbija proširenje privilegija preko granica stečenih prava, čime se odbacuje tumačenje splitske rezolucije, da je glagoljica povlastica hrvatskog naroda, a ne pojedinih crkava. Upućuje se na prijašnje odluke Svete Stolice o tom problemu kao osnovu za rješavanje svih spornih pitanja, za koju se tvrdi da je povoljna za Hrvate. Dana 18. prosinca 1906. Kongregacija za obrede donijela je novi dekret, prema kojemu se starocrkvenoslavenski obred mogao služiti samo u onim crkvama u kojima se služio

¹⁸ O T. Smičiklasu vidi opširnije: Hodimir Sirotković, Tadija Smičiklas – život i djelo (u povodu 150-te obljetnice rođenja), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 18, Zagreb 2000., str. 9-16.

¹⁹ "U Rimu sve se sručilo protivu Slavjanstvu, a napose protivu Hrvatstvu te na nesreću nejmamo niti jednoga (kardinala u Rimskoj kuriji, op. a.), koji bi imao srca i znanja da pobija presude (predrasude, op. Z. G.) (...) Jedini nam je još prijatelj Sv. Otac i kardinal Rampolla, a kod ovih ostalih smo "strašne panslaviste", "rusiciste", šizmatici, revolucionari i slična strašila." Vidi: Š. Milinović- T. Smičiklasu, Antivari (Bar), 27. VI. 1899., AHASU, Ostavština T. Smičiklasa (dalje: OTS), XV 45 A/Milin. 8.

²⁰ Štefanić, *Staroslavenska akademija u Krku*, str. 8.

²¹ Isto, str. 9. Nerealnost zahtjeva Dalmatinskog sabora, da se glagoljica proširi *extra limites juris*, što je bio glavni zahtjev splitske rezolucije iz 1902., uviđali su i neki zastupnici, inače zagovornici proširenja privilegija starocrkvenoslavenske liturgije, među kojima i Ivo Prodan, pravaš, svećenik i katolički publicist, urednik *Katoličke Dalmacije*. Vidi: Ivo Prodan, *Je li glagolica pravo svih Hrvata*, Zadar 1904.

²² Pio X. (Riese kraj Trevisia, 2. VI. 1835. – Rim, 20. VIII. 1914.). Godine 1893. imenovan je patrijarhom Venecije, a 1903. izabran za papu. Vidi opširnije: Seppelt – Löffler, *Papstgeschichte*, str. 476-498.

najmanje trideset godina, počevši od 1868.²³ Nakon dekreta iz 1906., stajališta Svete Stolice o glagoljici nisu se mijenjala. Hrvatski episkopat u svojim se nastojanjima za proširenjem njezine uporabe na kraju suočio s odlučnim otporom pape Pija X., koji je, za razliku od svoga prethodnika Lava XIII., a slično stajalištima austrijske i ugarske vlade, u glagoljici vidio ponajprije podstrek političkim intencijama, razvoju (južno)slavenske propagande, a ne, ili barem ne primarno, poticaj za zbližavanje i sjedinjenje crkava, premda je to inače odlučno opovrgavao, ne želeći priznati postojanje diskontinuiteta u politici Svete Stolice glede tog pitanja, u odnosu na onu koju je provodio papa Lav XIII. Složno djelovanje Svete Stolice i Austro-Ugarske Monarhije po pitanju glagoljice bilo je prevelika prepreka za nastojanja hrvatskog episkopata usmjerena prema njezinoj većoj afirmaciji te ih je, ustvari, posvema onemogućilo sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije.²⁴

Problem starocrkvenoslavenske liturgije u korespondenciji Milinović – Strossmayer

Nadbiskupa Milinovića možemo ubrojiti u crkvene velikodostojnike koji su se, uz biskupa Strossmayera, među prvima zauzeli za zaštitu glagoljice kao liturgijske povlastice Katoličke crkve u hrvatskim zemljama. U svojoj se korespondenciji s biskupom Strossmayerom na pitanje starocrkvenoslavenske liturgije prvi put osvrnuo u travnju 1887. godine.²⁵ Obavijestio ga je da je od pape Lava XIII. zatražio proširenje njezine uporabe na području svoje nadbiskupije, odnosno u granicama Kneževine Crne Gore i da se u svojoj zamolbi pozvao na uspomenu na svoga znamenitog predšasnika nadbiskupa Vicka Zmajevića.²⁶ Bečki nuncij Galimberti,²⁷ koji je glede toga posredovao kod Svete Stolice, otpisao mu je da je sv. Otac vrlo sklon spomenutoj ideji, ali da je, zbog njezine važnosti, raspravljanje o njoj prepustio nadležnoj Kongregaciji za obrede. U nastavku pisma Milinović je ocijenio žaljenja vrijednom činjenicu da u nadležnim kongregacijama u Rimu i papinskoj Kuriji vladaju velike predrasude prema starocrkvenoslavenskoj liturgiji, jer prema njihovu shvaćanju sve

²³ Vidi: Novi dekret o glagoljici, *Vrhbosna*, god. 21, br. 2 i 3, Sarajevo, 1907., str. 38.

²⁴ O punoj suglasnosti Austro-Ugarske Monarhije i Svete Stolice, glede sužavanja privilegija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u vrijeme pontifikata Pija X., svjedoči povjerljivo izvješće grofa Rudolfa Coronini-Kronberga, savjetnika u austrougarskom veleposlanstvu pri Svetoj Stolici, upućeno ministru vanjskih poslova Agenoru Goluchowskom 3. listopada 1905. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Fond Zajedničkog ministarstva financija, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina) (dalje: ABH, GFM Präs. BH, signatura dokumenta i godina), 1257/1905.

²⁵ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 4. IV. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 2.

²⁶ Vicko Zmajević (Perast, 23. XII. 1670. – Zadar, 11. IX. 1745.). Bio je barski (1701.-1713.) te od 1713. zadarski nadbiskup. Zagovarao je crkvenu uniju te je u tu svrhu potaknuo osnutak glagoljaškog kolegija u Zadru (1748.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), sv. 11, Zagreb 2009., str. 746; Lovorka Čoralić, Barski i zadarski nadbiskup Vicko Zmajević (1670.-1745.), *Hrvatski glasnik. Glasilo Hrvata Crne Gore*, god. 3, br. 15, Kotor 2005., str. 40.

²⁷ Alojzije (Luigi) Galimberti (Rim, 26. IV. 1836. – Rim, 7. V. 1896.). Apostolski nuncij u Beču od 1887. do 1893. Vidi opširnije: Donato Squicciarini, *Nunzi apostolici a Vienna*, Città del Vaticano 1998., str. 229-231.

što po obredu nije latinsko teži prema shizmi. Kao njezine najveće protivnike naveo je talijanske svećenike, koji je preziru iz neznanja, i Poljake, koji to čine iz mržnje prema Rusima, ali i jedni i drugi podjednako snažno odbacuju sve što je istočnoga obreda.²⁸ U pismu od 7. svibnja 1887. Milinović javlja Strossmayeru da je Sveta Stolica, unatoč spomenutim unutarcrkvenim otporima, odobrila privilegij starocrkvenoslavenske liturgije za Barsku nadbiskupiju. Papa Lav XIII., koji je za to bio najviše zaslužan, u svom se dopuštenju poziva na povlasticu koju su davno bili udijelili rimski prvosvećenici, da se u Barskoj nadbiskupiji katolici u svetoj liturgiji mogu služiti staroslavenskim jezikom. To je bio povod za buđenje nade u hrvatskom narodu, posebice među svećenicima glagoljašima, da bi se spomenuti privilegij mogao protegnuti i na hrvatske zemlje u kojima postoji tradicija liturgijske uporabe glagoljice. No, vladajuća oligarhija u Austro-Ugarskoj Monarhiji nije blagonaklono promatrala ovo oduševljenje. Pod diplomatskim pritiskom nuncij Galimberti je 12. svibnja 1887. uputio okružnicu biskupima Cislajtanije (austrijskog dijela Monarhije), kojom ih upozorava da se povlastica koju je Sveta Stolica dopustila Kneževini Crnoj Gori ne smije protegnuti i na njihove biskupije te ističe da je "Crnoj Gori samo potvrđeno staro dopuštenje, i to na zajedničko traženje crkvene i državne vlasti". Nuncij je nadalje naložio biskupima da zabrane narodu da šalje takve molbe u Rim, koje neće biti pozitivno riješene, budući da ne postoje jednaki uvjeti za to u Crnoj Gori i Austro-Ugarskoj Monarhiji. To je pismo izazvalo pomutnju među biskupima u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri. Neki su biskupi, kao npr. splitsko-makarski Marko Kalogjera,²⁹ smatrali da se ta okružnica ni ne odnosi na biskupe Dalmacije, jer je glagoljaška liturgija u Dalmaciji imala tradiciju višestoljetne uporabe, dok su drugi ovo pismo shvatili kao promjenu stava Svete Stolice prema glagoljici pa su je počeli zabranjivati, npr. šibenski biskup Antun Josip Fosco i zadarski nadbiskup Petar Dujam Maupas, koji dekretom zabranjuje širenje glagoljaškog bogoslužja u Zadarskoj nadbiskupiji.³⁰ Glede Crne Gore, za koju je starocrkvenoslavenska liturgija bila odobrena bez bilo kakvih ograničenja, nisu postojale dvojbe te vrste, no ni tu nije sve prošlo bez kontoverzi, posebice s obzirom na izbor pisma kojim će se tiskati starocrkvenoslavenske obredne knjige. Budući da Sveta Stolica prilikom odobrenja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Katoličkoj crkvi u Kneževini Crnoj Gori nije dopustila korištenje glagoljskih slova, kako je to nadbiskup Milinović zatražio, on je, saznavši za to, podržao kneza Nikolu u njegovu nastojanju da se misal tiska crkveno ćirilskim slovima.³¹ Istoga dana o tome je pisao fra Euzebiju Fermendžinu³² u Rim,

²⁸ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, 4. IV. 1887., AHazu, OJJS, XI/A- Mil. Š. 2.

²⁹ M. Kalogjera (Blato, 7. XII. 1819. – Split, 4. XII. 1888.). Godine 1856. imenovan je kotorskim, a 1869. splitsko-makarskim biskupom. Vidi opširnije: *Biskup Marko Kalogjera. O 120. obljetnici smrti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u prosincu 2008. u Blatu*, sv. 1-2, ur. Vinicije B. Lupis, Blato 2008.-2009.

³⁰ Vidi: Jurišić, *Posljednji pobornici glagoljice*, str. 1017-1018.

³¹ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Cetinje, 7. V. 1887., AHazu, OJJS, XI/A- Mil. Š. 3.

³² Euzebije (Martin) Fermendžin (Vinga u Banatu, 20. IX. 1842. – Našice, 25. VI. 1897.). Franjevac provincije sv. Ivana Kapistrana, podrijetlom iz bugarske obitelji. Godine 1881. imenovan je generalnim

zamolvivši ga da ispita bi li se u Vatikanu protivili kada bi se starocrkvenoslavenski misal tiskao na ćirilici.³³ U pismu iz kolovoza 1887. Milinović je obavijestio Strossmayera o namjeri da se starocrkvenoslavenski misal tiska na Cetinju.³⁴ U stvari, radilo se o želji kneza Nikole, koji je upravo po pitanju starocrkvenoslavenske liturgije najranije pokazao da želi utjecati na djelovanje Katoličke crkve u Crnoj Gori, odnosno, usmjeravati je u skladu s crnogorskim državnim interesima, kako ih je on shvaćao, a ne o želji nadbiskupa Milinovića, koji je u početku, a i kasnije, htio da se starocrkvenoslavenski misal tiska u Zagrebu i to najprije glagoljskim slovima, a zatim se, povodeći se za obavijestima Cesarea Tondinija,³⁵ da u Rimu ne pristaju na glagoljicu i za željom kneza, složio s tim da se tiska na ćirilici, ali ne građanskim ćirilskim slovima, kako je želio C. Tondini, nego crkveno ćirilskim. Naime, crkvenu je ćirilicu, zbog činjenice da građanska ćirilica ne posjeduje dovoljan broj slova za transkripciju starocrkvenoslavenskih tekstova, ocijenio znatno prikladnijom.³⁶ O nesklonosti crnogorske vlade da dopusti tiskanje misala u Zagrebu svjedoči Milinovićevo pismo Strossmayeru iz listopada 1887., u kojem je ustvrdio da mu je namjera bila da se glagoljske liturgijske knjige tiskaju u Zagrebu, pod nadzorom stručnjaka, ali da se boji da će se tome usprotiviti crnogorska vlada, budući da mu je knez Nikola rekao da će se tiskanje knjiga obaviti u Baru i da će njemu prepustiti nadziranje (ranije je kao mjesto tiskanja naznačio Cetinje).³⁷ Pismo nastavlja s viješću da je odgodio planirani put u Rim zbog pojave kolere u tom gradu,³⁸ ali da to da onamo otputuje kasnije, sredinom studenoga 1887., odgovara i želji kneza, kako bi i u njegovo ime nazočio proslavama jubileja pedesetgodišnjice svećeništva pape Lava XIII. Odlučio je da se, ako u Rim ne bude putovao preko Krfa, nego preko Dalmacije, nakratko zadrži u

definitorem Franjevačkog reda u Rimu. Objavio je vrijedne zbirke crkveno-povijesnih izvora: *Acta Bosnae* (...) i *Acta Bulgariae* (...). U rukopisu mu je ostala zbirka *Acta Croatiae* (...), pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu. Vidi: HFBL, str. 166-167; Franjo Emanuel Hoško, *Euzebijje Fermendžim crkveni upravitelj i povjesnik*, Zagreb 1997.

³³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Cetinje, 7. V. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 3.

³⁴ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Sinj, 21. VIII. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 5.

³⁵ C. Tondini de'Quarenghi (Lodi, 11. I. 1839. – Rim, 29. VI. 1907.). Član barnabitskoga reda. Godine 1883. Sveta Stolica ga je, na poticaj biskupa Strossmayera, apostolskog administratora za Srbiju (1851.-1897.), uputila u Kragujevac, odakle je 1885. prešao u Niš, radi pastoralnih potreba katoličkih radnika na željeznici. Kada je, na Strossmayerov nagovor, počeo poticati srpsku vladu na sklapanje konkordata sa Svetom Stolicom, na zahtjev austrougarske diplomacije uklonjen je iz Srbije. U Rimu sudjeluje u pregovorima o crnogorskom konkordatu (1886.). Vidi: Rita Tolomeo, *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer-Cesare Tondini de'Quarenghi*, Zagreb, 1984.; Silvano Gallon, *Padre Cesare Tondini de' Quarenghi*, Ceccano 2013; Monica Priante – Slavko Slišković, *Tondini i Strossmayer: Jedinstvoeni za jedinstvo*, Zagreb 2016.

³⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 30. VI. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 4.

³⁷ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 6. X. 1887., AHAZU, XI/A- Mil. Š. 6.

³⁸ U kolovozu 1887. epidemija kolere proširila se po svim dijelovima Italije. Mnogi slučajevi oboljenja zabilježeni su i u gradu Rimu. Umrlo je više tisuća ljudi. Epidemija je obuzdana tek početkom prosinca 1887. U stvari, radilo se o posljednjoj fazi epidemije koja se pojavila još 1884./1885. Vidi: Giovanni Battista Morana, *Il colera in Italia negli anni 1884-1885. Relazione a S. E. il Cav. Avv. Agostino Depretis presidente del Consiglio dei Ministri e Ministro dell'Interno*, Rim 1885.

Zadru te od zadarskog nadbiskupa Maupasa³⁹ zatraži objašnjenje zašto ga kleveće da je mimo njegova znanja u zadarskoj crkvi franjevac trećoredaca (glagoljaša) držao misu na starocrkvenoslavenskom jeziku. Za biskupa splitsko-makarskog Kalogjeru ustvrdio je da zbog zauzimanja za glagoljicu također trpi neugodnosti od nadbiskupa Maupasa.⁴⁰ U pismu koje sadrži samo naknadno na margini dopisanu oznaku godine – 1887., iz čijeg je konteksta jasno da je napisano u Splitu, Milinović po prvi put kategorički izražava svoje stajalište da će tiskanje misala biti moguće jedino u Zagrebu.⁴¹ Uslijedilo je polugodišnje zatišje o tom pitanju, premda njegova aktualnost nije jenjavala. Dana 2. lipnja 1888. Milinović izvješćuje Strossmayera o kneževoj opetovanoj želji da se misal svakako tiska na Cetinju, dakle ne više u Baru te o tome da ga je od spomenute namjere jedva uspio odgovoriti, dokazavši mu da je jedino primjereno mjesto za njegovo tiskanje Zagreb. Nadalje, obavijestio ga je o tome da je Kostu Vojnovića,⁴² koji je s kćeri Eugenijom (Gjenom) i zetom, francuskim diplomatom i povjesničarom Charlesom Loisseuom, došao u posjet Cetinju, zamolio da se dogovori s Franjom Račkim o izboru najprikladnijih ćirilskih slova te da mu je ugledni hrvatski filolog i književni povjesničar Milan Rešetar, tada profesor u Splitu, a kasnije nasljednik V. Jagića na slavističkoj katedri u Beču, obećao da će napisati kratku starocrkvenoslavensku gramatiku i rječnik te se također obvezao da će izraditi *Ritual* i *Breviar*. Milinović je u pismu od 2. lipnja 1888. Strossmayeru također prenio da je obavijestio Dragutina Parčića,⁴³ kanonika Zavoda sv. Jeronima u Rimu, kojemu će kasnije pripasti najveće zasluge za izdavanje *Misala*, da će misal biti tiskan u Zagrebu, kamo i sam namjerava prispjeti u srpnju.⁴⁴ O samoj odluci da se starocrkvenoslavenski misal tiska u Rimu i da se njegova redakcija povjeri Dragutinu Parčiću, u korespondenciji Milinović – Strossmayer ne nalazimo podatke.⁴⁵ Međutim, analizom korespondencije Milinović – Strossmayer moguće je okvirno utvrditi da je do odluke da se misal tiska u Rimu došlo u razdoblju od početka lipnja do sredine rujna 1888.⁴⁶ Na Badnjak 1888. Milinović javlja biskupu Strossmayeru ga je posjetio

³⁹ Petar Dujam Maupas (Split, 19. IX. 1813. – Zadar, 8. III. 1891.). Godine 1855. imenovan je šibenskim biskupom, a 1862. zadarskim nadbiskupom. Vidi opširnije: *Österreichische Biographisches Lexikon 1815-1950*, sv. 6, Beč 1974., str. 156.

⁴⁰ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 6. X. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 6.

⁴¹ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, [Split], 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 10.

⁴² K. Vojnović (Herceg Novi, 2. III. 1832. – Dubrovnik, 20. V. 1903.). Vidi opširnije: *HE*, sv. 11, Zagreb 2009., str. 479.

⁴³ Dragutin Antun Parčić (Vrbnik na Krku, 26. V. 1832. – Rim, 25. XII. 1902.). Godine 1876. dopušten mu je izlazak iz Reda franjevac trećoredaca i prelazak u svjetovno svećenstvo, kako bi mogao biti imenovan kanonikom Zavoda sv. Jeronima u Rimu. Priredio je izdanje glagoljskoga *Misala* i *Obrednika Rimskoga* (Rim, 1893.), čija je vrijednost napose u tome da označava prekid s rusificiranim tekstovima starijih tiskanih misala i povratak na crkvenoslavenski jezik u starohrvatskoj redakciji. Vidi: *HE*, sv. 8, Zagreb 2006., str. 285.

⁴⁴ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 2. VI. 1888., OJJS, AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 15.

⁴⁵ Ti su podaci, međutim, sadržani u drugim izvorima. Vidi opširnije: Soldo, *Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal*, str. 169-174.

⁴⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. IX. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 17.; Bar, 4. X. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 18.

knez Nikola u pratnji ruskog ministra Agriropula⁴⁷ te da mu je tom prigodom izrazio veliko nezadovoljstvo zbog činjenice da tiskanje starocrkvenoslavenskog misala još nije započelo i rekao mu da želi da pođe u Rim s odlučnom izjavom, ako se cenzura rukopisa ne dovrši do siječnja.⁴⁸ Ovo pismo iznimno je važno, jer svjedoči o tome da je knez Nikola s Milinovićem razgovarao o problemima vezanim uz tiskanje starocrkvenoslavenskog misala u nazočnosti ruskog poslanika, što potvrđuje da je ruska diplomacija uzela aktivnije učešće i u jednom pitanju iz uže domene konkordatskih odnosa između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice. Nadbiskup Milinović imao je zbog starocrkvenoslavenskog misala problema u odnosima s crnogorskom vladom i knezom Nikolom sve do njegova tiskanja 1893. godine. O tome je često pisao Strossmayeru, pripisujući odgovornost za sporo postupanje s tim u vezi ponajprije neraspoloženju pojedinih crkvenih velikodostojnika u Rimu prema slavenstvu. Pritom je posebice kritizirao Poljaka M. H. Ledóchowskoga,⁴⁹ prefekta Kongregacije Propagande, koji je svoj odnos prema slavenstvu i problematici crkvenog sjedinjenja oblikovao pod utjecajem teške povijesne sudbine podijeljene Poljske i velikog zazora Poljaka prema Rusima. Situacija glede tiskanja misala ipak je u Rimu sve više napredovala, jer se nadležne kongregacije sa svojim prigovorima više nisu mogle oglušivati o želje pape Lava XIII. da se taj posao što prije privedu kraju. Dana 11. travnja 1889. Milinović je obavijestio Strossmayera da je primio od Parčića iz Rima pismo kojim mu javlja da je cenzura misala gotova i da ne preostaje ništa drugo nego skupna sjednica⁵⁰ i dozvola Kongregacije Propagande.⁵¹ U svibnju 1891. Milinović izražava zadovoljstvo zbog odluke nadležnih kongregacija da se starocrkvenoslavenski misal tiska na glagoljici, svjestan da bi austrijsko Namjesništvo iskoristilo misal tiskan na ćirilici za pritisak na Svetu Stolicu u svrhu radikalnog ograničenja ili čak zabrane uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Dalmaciji, predstavljajući je kao sredstvo panslavističke propagande, pod uplivom Ruskog Carstva.⁵² Ustvari, na odustajanje nadležnih rimskih kongregacija od ćirilice, pored intervencije austrougarske diplomacije, presudno je utjecala Ruska pravoslavna crkva, koja je preko ruske diplomacije s tim u vezi vršila pritisak na Svetu Stolicu. Ona se, naime, energično protivila širenju starockvenoslavenske liturgije u sklopu Katoličke crkve, a posebice tiskanju liturgijskih knjiga na ćirilici na njezin poticaj, držeći da je riječ o prikrivenom

⁴⁷ Kimon Manulović Agriropulo, ruski diplomatski predstavnik na Cetinju (1884.-1897.).

⁴⁸ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. XII. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 21.

⁴⁹ Mieczysław Halka Ledóchowski (Górki kod Sandomierza, 29. X. 1822. – Rim, 22. VII. 1902.). Godine 1866. imenovan je biskupom Gnesena i Posena u Pruskoj i poljskim primasom 1866. Zbog kritike protucrkvnenih zakona pruske vlade (tzv. *Kulturkampfa*), 1874. je osuđen na zatvor. Godine 1875. papa Pio IX. imenovao ga je kardinalom, a sljedeće godine pušten je iz zatvora. Godine 1892. imenovan je prefektom Kongregacije Propagande. Vidi: *Hierarchia Catholica*, sv. 8, str. 49-50.

⁵⁰ Skupna kardinalska sjednica, no ponajprije se tražilo mišljenje Kongregacije za obrede (*La Congregazione dei Riti*) i Kongregacije Propagande (*La Sacra congregazione "de Propaganda Fide"*), koje su bile zadužene za to pitanje.

⁵¹ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 11. IV. 1889., OJJS, AHAZU, XI/A- Mil. Š. 27.

⁵² Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 27. V. 1891., OJJS, AHAZU, XI/A- Mil. Š. 49.

sredstvu "unijaćenja". Austro-Ugarska Monarhija također je bila načelno protiv bilo kakvog proširenja starocrkvenoslavenske liturgije u katoličkom dijecezama u njezinu sklopu, kao i u njihovu neposrednom okruženju, držeći je, kako je već više puta istaknuto, opasnim sredstvom južnoslavenske propagande i pogodnim sredstvom za učvršćenje ruskog utjecaja na području Balkana i srednjoistočne Europe. Stoga je bila iznimno nezadovoljna zbog dopuštenja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Crnoj Gori, a pogotovo zbog tiskanja misala, pri čemu se više protivila da se tiska, kako je prvotno bilo obznanjeno, ćirilicom, nego glagoljicom. Iz Milinovićeva pisma Strossmayeru od 7. svibnja 1887. razvidno je da se austrougarska diplomacija u početku snažno usprotivila i tiskanju misala na glagoljici, dakle da je bila općenito protiv njegova objavljivanja, a da je tek naknadno, vršeći pritisak na Svetu Stolicu da ne dopusti tiskanje misala na ćirilici, pristala na tiskanje glagoljskog izdanja, i to u vrlo ograničenoj nakladi. Očevidno je naknadno, suočena s odlučnošću Svete Stolice da odobri tiskanje misala, kako ne bi doživjela diplomatski poraz s tim u vezi, pristala na glagoljicu, držeći da će ona, zbog svoga isključivo liturgijskog obilježja, biti manje u funkciji promicanja pan(slavističke) propagande od ćirilice, kao službenog pisma Ruskog Carstva. Iz navedenoga jasno proizlazi da su, svojim energičnim nastojanjem da u Rimu onemoguće tiskanje misala na ćirilici, diplomacije Austro-Ugarske Monarhije i Ruskog Carstva na kraju znatno pridonijele težnjama hrvatskog episkopata da se starocrkvenoslavenski misal u hrvatskoj redakciji tiska na glagoljici, dakako, bez bilo kakve stvarne nakane da ih podrže u njihovoj biti.

Na temelju analize problema vezanih uz nastojanja hrvatskog episkopata za proširenjem privilegija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije i teškoća vezanih uz tiskanje glagoljskog misala u korespondenciji Milinović – Strossmayer, jasno se uočava kako su se pojedina nastojanja, u osnovi crkvene naravi, poticana od strane biskupa Strossmayera i drugih hrvatskih katoličkih velikodostojnika iz njegova kruga, izravno ili neizravno reflektirala na političku domenu te čak zasijecala u odnose među europskim velesilama, u konkretnom slučaju Ruskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije. To će biti još razvidnije iz analize sudjelovanja nadbiskupa Milinovića u jednom od najvažnijih događaja u hrvatskoj crkvenoj, ali i političkoj povijesti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, kroz koji se reflektirala sva složenost i težina tadašnje hrvatske političke situacije, tzv. Svetojeronimskoj aferi.

Uloga nadbiskupa Milinovića u preustroju Zavoda sv. Jeronima u Rimu i Svetojeronimskoj aferi 1901./1902.

Osamdesetih godina 19. stoljeća u Rimu su postojale četiri ustanove pod imenom sv. Jeronima – kongregacija ili bratovština, gostinjac, kaptol i svećenički zavod. Dekretom Državnog tajništva Svete Stolice od 14. kolovoza 1889. kardinalu Serafinu Vannutelliju,⁵³ pokrovitelju Kongregacije sv. Jeronima (1889.-1901.) i naslovniku

⁵³ S. Vannutelli (Genazzano, 26. XI. 1834. – Rim, 19. VIII. 1915.) Za svećenika je zaređen 1860. Nakon biskupskog ređenja bio je apostolski delegat u srednjoj Americi (1869.-1875.), nuncij u Bruxellesu

svetojeronimske crkve, naloženo je da provede vizitaciju svetojeronimskih ustanova te papi Lavu XIII. dostavi prijedloge o njihovu preustroju.⁵⁴ Od samoga početka austrijska će se vlada boriti za svoj utjecaj i na pokrovitelja i na upravitelja svetojeronimskog zavoda, dok ugarska vlada uopće nije željela nacionalni hrvatski zavod u Rimu te je, u nastojanju da ga ukine, predlagala da se hrvatski bogoslovi šalju u Zavod Germanico-Hungaricum, u kojem su bogoslovi iz Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije već imali od ranije nekoliko zajamčenih mjesta. Takvome rješenju, međutim, oštro se usprotivio protektor svetojeronimskog Zavoda kardinal S. Vannutelli, koji je, kao nekadašnji bečki nuncij, razvio izuzetno dobre odnose s velikim brojem još uvijek aktivnih austrougarskih političara, a i inače je bio proaustrijski raspoložen.⁵⁵ To objašnjava činjenicu da je pod pečatom tajne rekao austrougarskom veleposlaniku Friedrichu Reverteri-Salandri, a ovaj odmah prenio svojoj vladi, da bi se svetojeronimski Zavod trebao preurediti u sjemenište za bogoslove, jer bi se na taj način moglo lakše djelovati protiv ultranacionalnih tendencija u mladom slavenskom kleru.⁵⁶

Doznajući da se Sveta Stolica odlučila za preustroj svetojeronimskih ustanova, hrvatski episkopat poduzeo je energičnu akciju radi njihova pretvaranja u modernu crkvenu ustanovu, koja će udovoljavati zahtjevima vremena i aktualnim potrebama hrvatskih dijeceza. Pritom se kao najvažnije pitanje pojavio problem preustroja Zavoda za svećenike, utemeljenog 1884., koji je zamišljen kao svećeničko-bogoslovni zavod, ali mu je djelovanje bilo sputano zbog nedostatka sredstava i trzavica među kanonicima svetojeronimskog Kaptola. O vrlo lošim odnosima među svetojeronimskim kanonicima, kao važnom uzroku lošeg funkcioniranja Kaptola i Zavoda sv. Jeronima u cijelosti, svjedoči već spomenuto pismo dubrovačkog biskupa Marčeli-

(1875.-1880.) i Beču (1880.-1887.), do imenovanja kardinalom. Vidi: *Hierarchia Catholica*, sv. 8, str. 33. Kao bečki nuncij imao je važnu ulogu u procesu obnove redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. Vidi: *Korespondencija J. J. Strossmayer – S. Vannutelli (1881.-1887.)*, prir. Josip Kolanović – Josip Balabanić, Zagreb 1999.

⁵⁴ O problemu preustroja svetojeronimskog zavoda i svetojeronimskoj aferi objavljen je velik broj studija u vrlo širokom vremenskom rasponu, od strane suvremenika pa sve do radova recentnih autora. Vidi: Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, Isti, Barski nadbiskup Šimun Milinović (1886.-1910.) i svetojeronimska afera, u: *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, ur. Lovorka Čoralić, Zagreb 2009., str. 489-490. Vidi također: Andreas Gottsmann, Papst Leo XIII. und die "jugoslawische" Versuchung. Montenegro, San Girolamo und die südslawische Frage in der Diplomatie des Hl. Stuhls, *Römische Historische Mitteilungen*, sv. 49, Rim 2007., str. 457-497.

⁵⁵ O otporu Kardinala Vannutellija planovima ugarske vlade o ukidanju svetojeronimskog Zavoda i prelasku njegovih polaznika u Zavod Germanico-Hungaricum, što bi imalo za posljedicu i to da imovina svetojeronimskog Zavoda pripadne potonjemu, nalazimo vrijedne podatke u pismu dubrovačkog biskupa Josipa Grgura Marčelića vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru iz 1895., napisano tijekom Marčelićeva pohoda u Rim *ad limina*: "Njeg. Uzoritost Kard. Vannutelli reče mi jošter i to da nije istina što se govorka da se misli dobra našeg zavoda združiti i sliti u Germ. Ungarski zavod i to mi potvrdi uzdignutim glasom, da mu to nije bilo nigda ni na kraj pameti." J. Marčelić – J. Stadleru, 27. 9. 95., Arhiv Dubrovačke biskupije, Naziv fonda: Biskupija dubrovačka, Serija 20, Spisi dubrovačkih biskupa, Potserija 1, Presidali – Atti riservati, 1893.-1899. (dalje: ABD, FBD, s. 20, Presidiali – Atti riservati), Br. 27. res. 1895.

⁵⁶ Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 143.

ća vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru iz Rima 1895. godine.⁵⁷ Stadler se složio s Marčelićem glede teške situacije u Zavodu, posebice s obzirom na narušene odnose među kanonicima, koji su postali prepreka u njihovu komuniciranju, no u svome se odgovoru nije koncentrirao na taj problem, nego na veliku ulogu svetojeronimskog Zavoda u sjedinjenju crkava. Pritom je vrlo važno da Stadler u svome pismu, u cijelosti napisanom na latinskom jeziku, ističe da sjedinjenje treba započeti u “našoj zemlji” (*in patria nostra*), čime je posebice istaknuta važna uloga Katoličke crkve u hrvatskim zemljama u procesu crkvenog sjedinjenja, što je nadilazilo tadašnju političku razjedinjenost hrvatskih zemalja u sklopu dualistički preustrojene Austro-Ugarske Monarhije (1867.).⁵⁸ Naime, činjenica da su pravo na svetojeronimski Zavod imale sve biskupije iz politički razjedinjenih hrvatskih zemalja, činila je očevitim nesuglasje između hrvatskog političkog i crkvenog statusa, pri čemu se na crkvenom planu odražavala virtualna cjelovitost hrvatskih zemalja. Stadler pritom, sasvim u skladu s recentnim političkim programom ujedinjene hrvatske opozicije (1894.), u hrvatske zemlje ubraja i Bosnu i Hercegovinu. Upravo zbog toga, činjenice da je svetojeronimski Zavod afirmirao ideju o cjelovitosti hrvatskih zemalja na međunarodnom planu, ugarska je vlada inzistirala na njegovoj destrukciji i prelasku njegovih pitomaca u Zavod Germanico-Hungaricum. Hrvatski episkopat težio je da se svetojeronimski Zavod preustroji u zavod za mlade svećenike, kako bi se lakše mogao usprotiviti stranom političkom utjecaju, ali i zbog činjenice da je u hrvatskim zemljama bilo više bogoslovnih sjemeništa pa nije bilo nikakve potrebe za njihovim otvaranjem u inozemstvu, dok su austrijske vlasti, čija je nastojanja podupirao i kardinal Vannutelli, željele osnovati sjemenište, radi odgoja mladoga hrvatskog klera u duhu lojalnosti prema Monarhiji, iz čega se mogla nazrijeti podozrivost austrijske vlade prema južnoslavenskim političkim intencijama Strossmayerova kruga. Godine 1897. na otoku Lokrumu sastali su se dubrovački biskup Marčelić, vrhbosanski nadbiskup Stadler, barski nadbiskup Milinović i kotorski biskup Frano Uccellini, radi rasprave o preustroju svetojeronimskih ustanova. U dogovoru s njima nadbiskup Stadler formulirao je sedam prijedloga i poslao ih, potpisane od strane sudionika sastanka, 21. ožujka 1897. svim hrvatskim (nad)biskupima koji imaju pravo na svetojeronimske ustanove, da ih pročitaju i dopune svojim prijedlozima. Dokument je napisan na latinskom jeziku. Njime se, između ostaloga, predlaže ukidanje dotadašnjeg kaptola i gostinca sv. Jeronima u Rimu, utemeljenje zavoda za svećenike/studente te da se

⁵⁷ “Stanovao sam kod sv. Jeronima tako sam imao prigode neke stvari vidjeti. Stanje tog našeg zavoda je uprav loše, u kapitolu je još gore. Između kanonika je takav razdor da je baš grozno i pomisliti na to. Bio sam kod Nj. Uzor. Kard. Protektora Vannutellija, sada visitatora, i on mi se je strašno tužio da ne zna uprav što učiniti nemajući kome povjeriti administrativnu upravu. Daisto i znam Mons. Crnčića, koji je pak dobar u svojem načinu djelovanja i [ali] bez ikakve energije, baš se nezna što bi se učinilo, [jer] su među se strašno zavadjeni baš nebih ni znao tko je najviše kriv. Vašoj Preuzvišenosti, stalan sam, da su stvari još bolje poznate neg meni. (...)” J. Marčelić – J. Stadleru, 27. 9. 95., ABD, FBD, s. 20, Presidiali – Atti riservati, Br. 27. res. 1895.

⁵⁸ J. Stadler - J. Marčeliću 4. 10. 1895., ABD, FBD, s. 20, Presidiali – Atti riservati, Br. 27. res. 1895.

svećenički kolegij (zavod) zove *Collegium Sancti Hieronymi Illyricorum* i da se u njega besplatno primaju svećenici/studenti obaju obreda.⁵⁹ Lokrumska spomenica prihvaćena je od pretežitog dijela hrvatskog episkopata.⁶⁰ Izuzetak je bio zadarski nadbiskup i dalmatinski metropolit Grgur Rajčević (1891.-1899.), koji se izravno obratio Svetoj Stolici, ističući da se zauzima za austrijski protektorat nad zavodom, da želi da imenovanje njegova poglavara bude pridržano papi ili caru i to na prijedlog trojice hrvatskih nadbiskupa metropolita – zagrebačkoga, vrhbosanskoga i zadarskoga, te da Barska nadbiskupija i buduća biskupija u Srbiji nemaju pravo na Zavod.⁶¹ Nadbiskup Rajčević se, ustvari, od samoga početka nalazio u oporbi prema zajedničkom istupu hrvatskog episkopata glede preustroja svetojeronimskog Zavoda. Iz već fragmentarno citiranog pisma biskupa Marčelića biskupu Strossmayeru iz 1895. doznajemo da se Rajčević, kada mu se Marčelić obratio glede preustroja svetojeronimskog Zavoda, zauzima za samostalno djelovanje dalmatinskog episkopata u tom pitanju, ali je kasnije, uvidjevši da takvim stajalištem proturječi složnom istupu hrvatskog episkopata, zauzeo za to da pravo predlaganja rektora svetojeronimskog Zavoda bude pridržano trojici navedenih hrvatskih metropolita. Na temelju arhivskih izvora može se pretpostaviti da je Rajčević kao dalmatinski metropolit glede preustroja svetojeronimskog Zavoda bio u “dosluhu” s austrijskim Namjesništvom u Zadru, koje je od dalmatinskog episkopata očekivalo “lojalnije držanje”, odnosno konkretnije uvažavanje njegovih stajališta glede reguliranja preustroja svetojeronimskih institucija.⁶² S obzirom na svoje ranije nastojanje za promjenom imena zavoda iz ilirskog u hrvatsko, ostajanje pri starom nazivu – *Collegium St. Hieronymi Illyricorum* – u lokrumskim prijedlozima, nadbiskup Stadler je objasnio potrebom izbjegavanja mogućih dugotrajnih rasprava o tom pitanju, dometnuvši da je moguća naknadna promjena naziva u hrvatski.⁶³ Stadler je 5. svibnja 1897. poslao zapisnik s Lokruma državnom tajniku Svete Stolice kardinalu Rampolli, a 6. svibnja papi Lavu XIII. Papi je uputio i opširno pismo kojim je izložio zamisao o svetojeronimskom zavodu kao stjencištu crkvenog sjedinjenja pravoslavnih kršćana s Katoličkom crkvom. Izuzetni je značaj ovoga Stadlerova pisma u tome što se iz njega vidi da se odustalo od ilirskoga naziva, izraženog lokrumskim prijedlozima. Stadler, naime, u pismu čak sedam puta navodi hrvatski naziv – *Collegium Croaticum*.⁶⁴

⁵⁹ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Acta praesidialia, Ostavština Jurja Posilovića, 19/1897.

⁶⁰ Vidi: Arhiv nadbiskupskog ordinarijata u Sarajevu, 635/1897.

⁶¹ Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 153.

⁶² Na jednome od originalnih primjeraka Lokrumskih prijedloga nalazi se dopisana zabilješka (njemački jezik, pisana gotica), s nadnevkom 3. travnja 1897., austrijskog namjesnika za Dalmaciju Davida von Rhonfelda (1890.-1901.), kao stajalište Namjesništva. Zabilješka odražava Rhonfeldovo nezadovoljstvo time što se dalmatinski episkopat u svome postupanju glede svetojeronimskog preustroja ne oslanja na Namjesništvo i njegova stajališta. Iznose se i konkretni prigovori na “neprikladno” držanje pojedinih dalmatinskih crkvenih velikodostojnika s tim u vezi, posebice dubrovačkog biskupa Marčelića. Vidi: ABD, FBD, S. 20, Presidialia – Atti riservati, 1893.-1899., Br. 30/97. res. Lokrumski prijedlozi, 21. III. 1897.

⁶³ Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 153.

⁶⁴ Isto.

Budući da bi iznošenje svih momenata vezanih uz daljnje odlučivanje Svete Stolice o preustroju svetojeronimskih ustanova znatno premašilo okvire ovoga rada, a k tome, znatnijim dijelom su već analizirani u ranije navedenim radovima s tim u vezi, neću se osvrtni na sve važnije odluke Kongregacije za izvanredne crkvene poslove, niti na brojne promemorije, pisma i usmene zamolbe, kojima je hrvatski episkopat nastojao pridobiti Svetu Stolicu za svoje planove preustroja svetojeronimskih institucija, na temelju kojih je Sveta Stolica 27. lipnja 1901. pristupila tiskanju brevea (apostolskog pisma) *Slavorum gentem*, koji nosi nadnevak 1. kolovoza 1901. godine. Njime se dokida kaptol, a gostinjac je pretvoren u svećenički zavod za hrvatski narod (*Collegium Hieronymianum pro croatica gente*).⁶⁵ Ovaj breve, očekivano, oduševio je hrvatske katoličke velikodostojnike i općenito hrvatsku javnost, ali je također izazvao veliko nezadovoljstvo i frustracije kod protivnika hrvatskog imena i njegove političke afirmacije u sklopu Austro-Ugarske Monarhije i na međunarodnom planu te prouzročio nadasve kompleksan crkveno-politički i diplomatski zaplet, u historiografiji i publicistici poznat pod nazivom Svetojeronimska afera. Prije početka razmatranja događaja koji su je prouzročili treba naglasiti da su je, pored unošenja hrvatskog imena u naziv Zavoda, potaknule točke pravilnika kojima je izričito naglašena njegova pripadnost kao institucije hrvatskom narodu. To je točka 1., koja je propisivala da se u svetojeronimski svećenički kolegij mogu primiti samo oni svećenici “koji rodом i govorom pripadaju hrvatskomu narodu” i točka 9., prema kojoj pravo slanja svećenika u Zavod imaju nadbiskupi 17 dijeceza koje se navode u brevu. Među njima jedino se Barska nadbiskupija nalazila na području kojim kao svjetovni suveren nije vladao ili upravljao austrijski car, odnosno ugarski kralj, što će biti jedan od povoda izbijanju Svetojeronimske afere. Jedna druga nova, doduše, znatno veća i snažnija država, također je težila iskoristiti Svetojeronimsku aferu za afirmaciju svoje moći. Bila je to Kraljevina Italija, koja je, završivši proces svoga teritorijalnog povezivanja i nacionalnog ujedinjenja destrukcijom papinske države 1870., težila Svetoj Stolicu demonstrirati svoju moć, dokazujući joj da na njezinu području ne smije mijenjati ime i svrhu jednoj višestoljetnoj, pa makar i crkvenoj ustanovi. Kao sudionik u aferi kasnije će se pojaviti i diplomacija drugih zemalja, napose Ruskoga Carstva i Francuske.

Dana 29. kolovoza 1901. u Zavod sv. Jeronima upala je grupa talijanskih irendentista na čelu s rimskim novinarom Titom Alačevićem. Provalnici, među kojima se nalazio i kanonik ukinutog svetojeronimskog Kaptola Ivan Vitić,⁶⁶ uputili su pozdravni brzojav talijanskom kralju i crnogorskom knezu kao zaštitnicima dalmatinskih Talijana, odnosno Srba, a zatim su na zgradu izvjesili talijansku zastavu. Težeći

⁶⁵ Vidi: Kolegij jeronimski za hrvatski narod (Pismo apoštolsko kojim se ukida kaptol sborne crkve sv. Jeronima ilirskoga, a osniva kolegij jeronimski u Gradu), *Vrhbosna*, god. 15. br. 16, Sarajevo 1901, str. 265-270.

⁶⁶ I. Vitića je bio je župnik župe Zubci u Barskoj nadbiskupiji. Na preporuku nadbiskupa Milinovića imenovan je 1887. kanonikom svetojeronimskog Kaptola. Zbog sudjelovanja u nemirima u Zavodu nadbiskup Milinović ga je opozvao. Umro je u Rimu 1931.

svojoj akciji dati privid legitimiteta osnovali su tzv. Dalmatinski odbor. Tvrdili su da je Sveta Stolica, stvaranjem hrvatskog svećeničkog zavoda, Dalmatincima oduzela pravo na ustanovu koja pripada isključivo njima. Upravitelj Zavoda sv. Jeronima Josip Pazman⁶⁷ najprije je od provalnika zatražio da napuste Zavod, a nakon njihova odbijanja obratio se sudu očekujući primjenu tzv. *Zakona o garancijama*, prema kojem se talijanska vlada nakon ukinuća Crkvene države 1870. obvezala da će osigurati potpunu slobodu crkvenim ustanovama na području grada Rima i šest suburbikalnih biskupija. Umjesto toga ona je u Zavod poslala svoga komesara te se ovaj našao pod privremenom upravom talijanske države. Postavljanje svoga povjerenika u Zavod opravdavala je tvrdnjom da je breveom *Slavorum gentem* stvorena nova ustanova na koju se ne može primijeniti *Zakon o garancijama* iz 1870. Austrougarsko ministarstvo vanjskih poslova zastupalo je suprotno gledište, da preustrojem Zavoda sv. Jeronima nije stvorena nova ustanova. Ta tvrdnja nije bila bez osnova, jer je svetojeronimska bratovština bila ukinuta samo *de facto*, ali ne i *de iure*. Naime, njezina su prava bila prenesena na hrvatski episkopat.⁶⁸ Rješenje koje je rimski sud izdao 14. rujna 1900., u povodu tužbe upravitelja Zavoda sv. Jeronima J. Pazmana za smetanje posjeda, u cijelosti je slijedilo pravno tumačenje talijanske vlade.⁶⁹ Nakon izricanja sudske presude talijanska vlada prognala je iz Rima J. Pazmana, koji je, osvrnuvši se u pismu biskupu Strossmayeru na okolnosti svoga položaja, svoj povratak u Hrvatsku ocijenio kao dvostruki poraz – Svete Stolice i hrvatskog episkopata.⁷⁰

U analizi događaja koji su uslijedili, a tvore okosnicu Svetojeronimske afere, jedan od najvažnijih bio je dolazak crnogorske misije u Rim. Austrougarski poslanik na Cetinju Karl von Macchio javio je u Beč da su 8. studenog 1901. u Rim otputovali barski nadbiskup Šimun Milinović i v. d. ministra pravde u crnogorskoj vladi Lujo Vojnović,⁷¹ da Svetoj Stolici podnesu zahtjev za promjenom imena Zavoda sv. Jero-

⁶⁷ Vidi opširnije: Ivica Zvonar, Mons. dr. Josip Pazman (1863.-1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja, *ČSP*, god. 37, br. 2, Zagreb 2005., str. 423-443.

⁶⁸ Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, str. 194.

⁶⁹ Talijanska vlada od tog će tumačenja, zbog flagrantne povrede prava i temeljnih načela neovisnosti i nepristranosti sudbenog postupanja, kasnije odustati i biti prisiljena priznati da su prava svetojeronimske bratovštine prenesena na hrvatski episkopat. O tome je Luka Jelić, nećak don Frane Bulića, hrvatski arheolog i povjesničar, krajem 1902. obavijestio dubrovačkog biskupa Marčelića: "Presvjetli gospodine! Sporazumno s preuzvišenim Nadbiskupima (zagrebačkim, zadarskim, sarajevskim i barskim, op. a.), našlo se za shodno, da se svetojer. bratovština na ročištu 15. tek. pred Grad. Sudištem u Rimu, konstituiru ono što jest, jedina zakonita vlastnica Svetojeron. Zavoda i time liši nazovi Dalmatinski odbor svake *vestis juridica*" (pravne odječe, ruha, u prenesenom značenju pravnog osnova, op. a.). Vidi: Luka Jelić - Josipu G. Marčeliću, Zadar, 1. XII. 1902., ABD, FBD, s. 20, Presidialni – Atti riservati), Br. 27. res. 1902.

⁷⁰ J. Pazman-J. J. Strossmayeru, Mondragone, 23. X. 1901., AHAZU, OJJS, XI A/Paz. Jo. 2.

⁷¹ L. Vojnović (Split, 15. IV. 1864. – Zagreb, 18. IV. 1951.). Sin hrvatskog političara i pravnika Koste Vojnovića. Gimnaziju pohađa u Splitu, Zagrebu i Dubrovniku, a pravo studira u Zagrebu i Grazu. Zatim je bio sudski pripravnik u Zagrebu i Trstu, odvjetnik u Dubrovniku do 1886., sekretar crnogorskog kneza Nikole, ministar pravde u crnogorskoj vladi (1899.-1903.), vršitelj dužnosti šefa kabineta kralja Nikole (nakon 1910.), crnogorski delegat na Londonskoj mirovnoj konferenciji i akreditirani predstavnik Crne Gore kod britanske vlade (1913.-1914.). U Kraljevini SHS (Jugoslaviji) član Demokratske,

nima, da se iza riječi “pro croatica” stave izrazi “et pro serbica gente”.⁷² Crnogorska misija ostala je u Rimu četiri mjeseca. Državni tajnik Svete Stolice kardinal Mariano Rampolla del Tindaro primio ju je 12. studenog 1901., a 18. studenog L. Vojnović je predao papi Lavu XIII. vjerodajnice izvanrednog opunomoćenika. Prenijevši papi pozdrave crnogorskog kneza Nikole, zamolio ga je da Srbima katolicima u Crnoj Gori i susjednim srpskim područjima osigura prava na Zavod sv. Jeronima. Ustvrdio je da je ranije ta prava Sveta Stolica izričito priznala primasu Srbije, barskom nadbiskupu, a da su u nazivu apostolskog brevea okrnjena te se time negira postojanje mnogim sinovima Katoličke crkve, odanih Svetoj Stolici, koji se ne žele nikada odvojiti od sudbine i nastojanja svoga srpskog naroda, kojemu pripada pravo prvenstva na Balkanu. Upozorio je i na to da je konkordatom iz 1886. Kneževini Crnoj Gori priznata puna neovisnost na vjerskom području. Na kraju je prenio sv. Ocu zamolbu da se Srbima katolicima u Crnoj Gori zajamče iste beneficije koje su breveom *Slavorum gentem* priznate katolicima Hrvatima.⁷³ Ovdje treba upozoriti na činjenicu da je fenomen tzv. Srba katolika bio vezan ponajprije uz grad Dubrovnik i njegovu okolicu, gdje je tijekom procesa hrvatske nacionalne integracije dio pripadnika društvene elite, iz viših slojeva građanstva i staroga dubrovačkog patricijata, pod utjecajem Karadžićeva poistovjećivanja štokavštine i srpstva, ali i pod dojmom političke afirmacije Kneževine Srbije na međunarodnom planu od sredine 19. stoljeća, prihvatio ideju da su Srbi i desetljećima bezuspješno pokušavao nametnuti srpski nacionalni identitet pretežitom dijelu stanovnika Dubrovnika i okolice, čiji se proces nacionalne integracije odvijao i završio u sklopu hrvatskih nacionalno-političkih programa.⁷⁴

S obzirom na nastanak i tijek Svetojeronimske afere, podjednako je važna, koliko i bizarna, bila činjenica da su katolici u Crnoj Gori bili su pretežitim dijelom Albanci te u brojčanom smislu znatno manje prisutni, no u predmetnom kontekstu ne i manje značajni, autohtoni Hrvati u Baru i njegovoj okolini, a da su Srbi katolici bili vrlo rijedak i u osnovi artificiozan fenomen. To je bilo poznato ne samo hrvatskim crkvenim velikodostojnicima, angažiranim u svetojeronimskom pitanju, hrvatskim političarima i pretežitom dijelu hrvatske javnosti, nego i austrougarskim diplomatskim službenicima u Crnoj Gori, pa čak i inozemnim novinarima koji su obratili

zatim Samostalne Demokratske stranke i Jugoslavenske radikalne zajednice, na čijoj je listi izabran za senatora. Jedan je od najistaknutijih predstavnika dubrovačkog kruga Srba katolika. Vidi: Grijak – Čosić, *Figure politike*.

⁷² Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 161.

⁷³ Hrvatski državni arhiv (Zagreb), (dalje: HDA), Obiteljski fond Vojnović (dalje: OF Vojnović i broj fonda: 01.781.), Svetojeronimska afera., Kut. 14., Arhivska jedinica (dalje: A.J.) 36. Djelatnost Luje Vojnovića kao izvanrednog predstavnika Crne Gore kod Svete Stolice. Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom. Prijepis. Ova i sve ostale predstavke L. Vojnovića papi Lavu XIII. i Državnom tajništvu Svete Stolice, vezane uz svetojeronimsku aferu, na talijanskom su jeziku. Zbog ograničenih opsegovanih okvira rada neće se citirati.

⁷⁴ O fenomenu Srba katolika vidi detaljnije u tri recentna djela: Nikola Tolja, *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*, Dubrovnik 2011.; Grijak – Čosić, *Figure politike*; Antun Stražičić, *Dubrovački koluri: Uspon i pad srbokatolika*, ur. Stjepan Čosić, Dubrovnik, 2018.

pozornost tom fenomenu. O neosnovanosti tvrdnji crnogorskog izaslanstva, o postojanju Srba katolika, odnosno o marginalnosti tog fenomena, austrougarskog je ministra vanjskih poslova A. Goluchowskog opširnim izvješćem iz Bara obavijestio austrougarski vicekonzul E. Zambaur,⁷⁵ koji je tvrdnju crnogorske vlade da su katolici Barske nadbiskupije Srbi katolici ocijenio krajnje neutemeljenom.⁷⁶ Dopisnik bečkog lista *Neue Freie Presse* Roberto De Fiori⁷⁷ crnogorsku je misiju ocijenio teatralnom, ustvrdivši da, premda je Barska nadbiskupija sjedište primasa Srbije, u njoj gotovo da i nema katolika srpske nacionalnosti, već se radi poglavito o katolicima Albancima kojih ima 27.000 ili 28.000.⁷⁸

Za analizu djelovanja L. Vojnovića kao izvanrednog crnogorskog opunomoćenika u svetojeronimskom pitanju i tjeka same afere iznimno je važna njegova korespondencija s crnogorskim ministrom vanjskih poslova Gavrom Vukovićem.⁷⁹ U pismu od 23. studenoga 1901. opisao mu je tijek audijencije kod pape Lava XIII.,⁸⁰ upozorivši ga da su se kardinali okupljeni na sjednici Kongregacije za izvanredne crkvene poslove, kojom je predsjedao državni tajnik Svete Stolice kardinal Rampolla, već bili odlučili donijeti nepovoljnu odluku za Crnu Goru, ali je kardinal Rampolla opstruirao njezino prihvaćanje, zbog svojih snažnih antipatija prema Austro-Ugarskoj Monarhiji.⁸¹ Glede stajališta crnogorske vlade i s njom povezanih osoba o

⁷⁵ Eduard Karl Max von Zambaur (Podgórze kod Krakowa, 11. V. 1866. – Graz, 10. X. 1947.). Austrijski orijentalist, numizmatičar, časnik i diplomat. Tijekom I. svjetskog rata bio je austrijski vojni predstavnik u Carigradu. Za zasluge za islamsku numizmatiku dobio je 1928. prestižnu Archer M. Huntington medalju Američkog numizmatičkog društva, a 1947. medalju Kraljevskog numizmatičkog društva u Londonu. Vidi: Hans Demel, Nachruf auf Eduard Zambaur, *Numismatische Zeitschrift*, sv. 73, Beč 1949., str. 154-155. O njegovu službovanju u Baru vidi: Engelbert Deush, *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet: in seinem kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Umfeld*, Wien-Köln-Weimar 2009., str. 336.

⁷⁶ Vidi: Abschrift eines Berichtes des k. u. k. Vice-Konzul von Zambaur, de dato Antivari, den 30. November 1901, Nr. 28. an Seine Exzellenz Graf Goluchowski in Wien, ABH, GFM Präs. BH, ad 1723/1901.

⁷⁷ Roberto de Fiori (Blum), do Prvoga svjetskog rata dopisnik *Neue Freie Presse* iz Rima. Rođen je u Gorici u talijansko-njemačkoj obitelji. Vidi: Ludwig Pollak, *Römische Memoiren: Künstler, Kunstliebhaber und Gelehrte 1893-1943*, Rim 1994., str. 122.

⁷⁸ "(...) la diocesi di Antivari, per quanto abbia il titolo di "sede primaziale per tutto il regno di Serbia", non conta quasi nessun cattolico di nazione serba. Vi abitano 27 o 28 mila cattolici, che sono tutti albanesi (...)" HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera. Novinski isječki o Svetojeronimskoj aferi. Kut. 14., A.J. 37.

⁷⁹ Gavro Vuković (Lijeva Rijeka, 1852. – Berane, 1928.). Diplomirao na Velikoj školi u Beogradu 1873. kao prvi diplomirani pravnik u Crnoj Gori. Zatim je obnašao dužnost sekretara crnogorskog Senata 1874., člana Velikog suda, poslanika u Carigradu, crnogorskog ministra vanjskih poslova (1890.-1905.) i predsjednika Državnog savjeta. U Kraljevstvu SHS kratko je bio opunomoćeni ministar u Carigradu. Vidi: *Vojvoda Gavro Vuković. Memoari*, sv. 1-3, Cetinje – Titograd 1985.

⁸⁰ HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14., A.J. 35. Službena korespondencija između L. Vojnovića i G. Vukovića 1901.-1902. / pisana ćirilica.

⁸¹ Kardinal Rampolla je imao vrlo negativan stav prema Njemačkoj i Austriji, a samim tim i prema sudjelovanju Italije u Trojnom savezu (1882.). Stoga je Franjo Josip I. 1903. iskoristio pravo veta na izbor pape za onemogućivanje Rampollina izbora za papu nakon smrti Lava XIII. 1903. Vidi: Peter Frei, *Die Papstwahl des Jahres 1903, unter besonderer Berücksichtigung des osterreichisch-ungarischen Vetos*, Bern – Frankfurt am Main 1977.

nazivu Zavoda sv. Jeronima važno je upozoriti da su s te strane L. Vojnoviću pristizale proturječne upute glede mogućnosti prihvatanja južnoslavenskog naziva. Lazar Mijušković,⁸² uputio mu je 6. studenog 1901. iz Pariza pismo kojim ga je obavijestio da ga je knez Nikola ovlastio da mu javi da može pristati na naziv “jugoslavica gente”, ako ne uspije od Svete Stolice dobiti suglasnost za naziv “pro croatica et serbica gente”, odnosno ukoliko uz hrvatsko ime ne uspije postići prihvaćanje srpskog imena kao općeg, a ne samo za katolike Barske nadbiskupije.⁸³ Prihvativši Mijuškovićeve upute kao kao izraz volje kneza Nikole, Vojnović je naknadno odgovorio afirmativno na prijedlog kardinala Rampolle, da se Zavodu sv. Jeronima da jugoslavenski naziv. O tome je obavijestio G. Vukovića u pismu od 6. prosinca (23. studenog)⁸⁴ 1901. Vuković je na Vojnovićevo pismo reagirao vrlo oštro, naloživši mu 13. prosinca (30. studenog) 1901. da energično odbaci jugoslavenski naziv i inzistira na unošenju srpskog imena kao općeg u naziv Zavoda sv. Jeronima. Vraćanje starog ilirskog naziva Vuković je također otklonio, ustvrdivši da bi njegovo vraćanje bilo shvaćeno kao hrvatski uspjeh u svetojeronimskom pitanju.⁸⁵ Na temelju uputa ministra Vukovića, Vojnović je 13. prosinca 1901. kardinalu Rampolli predao *Promemoriju* u kojoj je formulirao crnogorske zahtjeve glede apostolskog brevea *Slavorum gentem*, identične onima koje mu je Vuković izložio u već spomenutom pismu od 13. prosinca (30. studenog).⁸⁶ Tim se zahtjevima – u dokumentu ih se naziva principima – tražila znatna izmjena najvažnijih odredbi brevea, koji, zbog dezavuiranja papinog potpisa, nije smio biti odbačen nego ga je trebalo preinačiti posebnim dokumentom. Na njihovu temelju sažeto su formulirani sljedeći zahtjevi: 1.) Zavod sv. Jeronima utemeljen 1. kolovoza tekuće godine nositi će naziv “pro croatica et serbica gente”. Svi oni dijelovi u breveu koji se odnose na hrvatsku naciju ili su hrvatski idiomi biti će modificirani na gore navedeni način; 2.) Barska nadbiskupija, tvoreći s političko-vjerskog stajališta teritorij neovisne države, bit će predstavljena u upravnom vijeću Zavoda s jednim članom nastanjenim u Rimu; 3.). Barskoj nadbiskupiji zajamčit će se sva prava i beneficije koja uživaju druge dijeceze; 4.) U nastavnom planu kolegija

⁸² L. Mijušković (Povija, naselje u blizini Nikšića, 24. XII. 1867. – Beograd, 1936.). Bio je prvi predsjednik ustavne vlade Kneževine Crne Gore (1906.) i ujedno ministar vanjskih poslova. Umirovljen je 1908. Od 19. X. 1913. akreditiran je diplomatski predstavnik Kraljevine Crne Gore u Kraljevini Srbiji. Kao predsjednik Ministarskog savjeta 1915./1916. nastoji nagovoriti kralja Nikolau na sklapanje separatnog mira s Austro-Ugarskom Monarhijom. U siječnju 1916. emigrirao je s kraljem i Vladom u Francusku. Vidi: Lazar Đ. Mijušković, *Uspomene*, prir. Ilija Mijušković, Podgorica 2016.

⁸³ Lazar Mijušković – Luji Vojnoviću, Pariz, 6. Novemb. 1901. (Reçu. 13. XII 2¼ p. m.) HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14., A.J. 35.

⁸⁴ Prema julijanskom, odnosno gregorijanskom kalendaru (u zagradi).

⁸⁵ Gavro Vuković, ministar vanjskih poslova Crne Gore – L. Vojnoviću, Cetinje, 30. Novembra 1901. (13./12. po novom), HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14., A.J. 35. Službena korespondencija između L. Vojnovića i G. Vukovića 1901.-1902. / pisana ćirilica.

⁸⁶ Lujo Vojnović – Državnom tajništvu Svete Stolice. Nacr Promemorije crnogorske vlade sa zahtjevima za unošenjem izmjena u apostolski breve *Slavorum gentem*, Rim, 13. XII. 1901. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

učiniti će se izdašan prostor za učenje ćirilice srpskog jezika i ćirilične književnosti istog jezika.⁸⁷ U idućoj noti, upućenoj kardinalu Rampolli 30. siječnja 1902., L. Vojnović pozvao se glede pitanja naziva Zavoda sv. Jeronima na uvjete izložene u crnogorskom memorandumu od 25. listopada 1901. i na uvjete koje je usmeno izložio kardinalu državnom tajniku, upozorivši da Kneževska vlada ni u kojem slučaju ne želi prihvatiti naknadni prijedlog “et pro cattolicis Serbis Archidioecesis Antibarensis”, kojim se fenomen Srba katolika priznavao, ali ujedno ograničavao na područje Barske nadbiskupije.⁸⁸ Očevidno je da je Sveta Stolica nastojala pridobiti crnogorsku stranu na prihvaćanje tog naziva, premda je u *Promemoriji* koju je L. Vojnović predao državnom tajniku kardinalu Rampolli 13. prosinca 1901. bilo zatraženo dodavanje srpskog imena kao općeg, uz hrvatsko “pro croatica et serbica gente”. Nastavak note od 30. siječnja 1902. od krucijalnog je značaja, jer se u njemu, uz ponavljanje ranijeg obrazloženja – da se dopuna u nazivu “et pro cattolicis Serbis Archidioecesis Antibarensis” odbacuje zbog restriktivnog određenja u odnosu na Srbe katolike iz “susjednih srpskih područja” i na Srbe katolike “u Monarhiji i izvan nje” – tvrdi da se razlog odbacivanja nalazi u pogrešnom priznavanju imenovanja hrvatskim narodom Srba katolika ostalih šesnaest dijeceza na koje se odnosi apostolski breve *Slavorum gentem*.⁸⁹ Ova rečenica iznimno je važna, jer se u njoj pod Srbima katolicima ostalih šesnaest dijeceza očevidno podrazumijevaju Hrvati štokavci u skladu sa shvaćanjem V. S. Karadžića, da su svi štokavci Srbi, koje je, u krugovima nositelja velikosrpske propaganda izvan SPC, zamijenilo ranije protonacionalno poistovjećivanje srpstva i pravoslavlja i postalo osnova svih budućih velikosrpskih programa i srpskih svojatanja hrvatskih zemalja u kojima je bila u uporabi štokavština, napose Slavonije i Dubrovnika te Bosne i Hercegovine, koja se u crnogorskim dokumentima, upućenim Svetoj Stolici u vezi sa svetojeronimskim Zavodom, redovito naziva srpskom zemljom. Sve to nedvojbeno upućuje na zaključak da je crnogorski knez Nikola, nastupajući sa srbokatoličkih pozicija, nastojao iskoristiti Svetojeronimsku aferu u svrhu afirmacije svojih velikodržavnih ambicija, s očitom namjerom davanja prednosti dinastiji Petrović-Njegoš nad dinastijom Obrenović te isticanja svoga prvenstva kao budućeg “korifeja” srpskog nacionalnog ujedinjenja. U analizi događaja koji su doveli do definitivnog zauzimanja stajališta Svete Stolice o nazivu svetojeronimskog Zavoda, s obzirom na crnogorske zahtjeve za izmjenama, odnosno dopunama hrvatskog naziva iz brevea *Slavorum gentem*, potrebno je upozoriti na činjenicu da je u *Promemoriji* od 13. prosinca 1901., u kojoj L. Vojnović, na temelju uputa ministra G. Vukovića, inzistira na nazivu “pro croatica et serbica gente”, odbačen južnoslavenski naziv Zavoda, koji je Vojnoviću sugerirao L. Mijušković, a Sveta Stolica ga je u

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Lujo Vojnović - kardinalu Marianu Rampolli del Tindaro, državnom tajniku Svete Stolice, Rim, 30. I. 1902. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska aferu, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

⁸⁹ Isto.

tom momentu prihvaćala te da je u noti od 30. siječnja 1902. odbačena dopuna hrvatskom imenu, uvrštavanjem formulacije “et pro cattolicis Serbis Archidioecesis Antibarrensensis”, zbog njezina restriktivnog određenja. Potreba za kratkim rezimiranjem spomenutih podataka proizlazi iz činjenice da u dostupnim izvorima, koji se odnose na sljedeće razdoblje, nedostaju podaci o razlozima zbog kojih je u ožujku 1902. došlo do iznenadnog obrata u držanju Svete Stolice, koja u tom trenutku u naziv Zavoda sv. Jeronima više nije bila spremna uvrstiti ne samo srpsko ime kao opće, nego ni južnoslavensko, za koje se još tijekom veljače 1902. zauzimala i predlagala ga crnogorskim predstavnicima. Također nedostaju podaci o razlozima promjene držanja crnogorske vlade, koja je ranije odlučno odbacila južnoslavenski naziv i tražila unošenje srpskog imena kao općeg, a zatim se iznenada počela zauzimati za južnoslavenski naziv. O promjenama s tim u vezi, koje su se pod za sada nerazjašnjenim okolnostima u međuvremenu dogodile, doznajemo iz *Promemorije* koju je L. Vojnović predao državnom tajniku kardinalu Rampolli 2. ožujka 1902. U toj se promemoriji inzistira na tome da se starome ilirskom dometne južnoslavenski naziv, iz čega je očividno da se Sveta Stolica definitivno odlučila za neprihvatanje srpskog imena i očitovala sklonost za vraćanje starog ilirskog naziva. U njezinoj prvoj točki L. Vojnović je istaknuo da Crna Gora više nego ikad drži do naslova “pro Slavis Meridionalibus” koji je kardinal Rampolla formalno predložio 11. veljače, a 21. veljače 1902. crnogorska vlada prihvatila. U drugoj točki Vojnović upoznaje državnog tajnika s činjenicom da je crnogorska vlada obnovila svoj zahtjev kardinalu S. Vannutelliju, protektoru Zavoda sv. Jeronima, da odustane od protivljenja gore spomenutom naslovu, koji, ustvari, predstavlja povratak na *status quo* u formi koja je najprimjerenija trenutku.⁹⁰ Naknadno protivljenje kardinala Vannutellija južnoslavenskom nazivu svakako je proizlazilo ponajprije iz činjenice da su ga odbacivale austrougarske vlasti (posebice Mađari), držeći ga sredstvom opasne političke propagande. Međutim, na Vannutellijevu odluku u tom smislu također je snažno utjecala činjenica da ga nije prihvaćao ni hrvatski episkopat, pa čak ni onaj južnoslavenske orijentacije, predvođen Strossmayerom, budući u konkretnom slučaju to ime ne bi afirmiralo hrvatske crkvene i nacionalne interese, nego bi pogodovalo interesima srpske politike. U trećoj točki *Promemorije* od 2. ožujka 1902., L. Vojnović je izrazio nadu da će se u ovom novom pokušaju, unutar dana ili dva, naći povoljno rješenje prijepora iz čega nedvojbeno proizlazi da se s tim u vezi i ranije obraćao Državnom tajništvu Svete Stolice, ali da nije dobio odgovor. Nadalje, Vojnović je obavijestio kardinala Rampollu o prekidu svih svojih veza s crnogorskom vladom, dok ne stignu odgovori na zahtjeve izložene u *Promemoriji*. U slučaju da tjedan do 10. ožujka 1902. prođe bez odgovora Vojnović je, uz izraze žaljenja, doveo je u pitanje sveukupnu “sudbinu konkordatske politike” nakon 1886., implicitno zaprijetivši ukidanjem konkordata od strane crno-

⁹⁰ Lujo Vojnović - kardinalu Marianu Rampolli del Tindaro, državnom tajniku Svete Stolice, Rim, 30. I. 1902. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

gorskih vlasti.⁹¹ U nacrtu note od 4. ožujka 1902. Vojnović je ponovio zahtjeve iz note od 2. ožujka, istaknuvši da bi neprihvatanje umetanja južnoslavenskog naziva, uz ilirski, od strane njegove vlade bilo shvaćeno ne samo kao vlastito poniženje, nego i kao poniženje “čisto obrambenog” nacionalnog principa koji ona predstavlja.⁹² Očevidno je Državno tajništvo Svete Stolice istoga dana poslalo protuprijedloge koji su bili prihvatljivi za Crnu Goru, jer je L. Vojnović u noti od 5. ožujka obavijestio kardinala Rampollu da je njegova vlada prihvatila prijedloge koje mu je poslao jučer.⁹³ Kardinal Giacomo Della Chiesa,⁹⁴ zamjenik državnog tajnika Svete Stolice, uputio je Vojnoviću 7. ožujka 1902. od strane kardinala Rampolle već potpisani sporazum između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice o svetojeronijskom pitanju. Vojnović ga je u ime crnogorske vlade odmah prihvatio te je stupio na snagu istoga dana. Sveta Stolica obvezala se da će izmijeniti sadržaj brevea *Slavorum gentem*, time da će u naslov vratiti ilirski naziv pod kojim se podrazumijevaju katolički južni Slaveni označeni u apostolskom pismu. Barskom su nadbiskupu priznata sva prava i beneficije koje na temelju Statuta ustanove uživaju ostali prelati. Nadalje, omogućeno mu je da, zajedno s hrvatskim biskupima, delegira jednog člana u upravu Zavoda, a potvrđeno mu je i pravo da svećeniku koji dolazi iz njegove nadbiskupije naredi učenje srpskoga jezika i ćirilice.⁹⁵

Arhivsko gradivo diplomatske naravi svjedoči o tome da je diplomatski uspjeh Kneževine Crne Gore, postignut tijekom Svetojeronijske afere, premda neprijeporno znatan, s obzirom na krajnji doseg crnogorskih očekivanja, ipak bio relativan. Pritom treba napose uzeti u obzir stajalište crnogorskog ministra vanjskih poslova G. Vukovića, da bi vraćanje ilirskog imena, što se na kraju dogodilo, označilo hrvatsku pobjedu, jer se ono u područjima na koja se odnosi apostolski breve smatralo istoznačno hrvatskom. Barska je nadbiskupija, doduše, stekla znatna prava koja ranije nije imala, a barski nadbiskup pravo ravnopravnog sudjelovanja u upravi Zavoda uz dodatne garancije (učenje ćirilice za pripadnike Barske nadbiskupije i dr.). Crnogorski knez je također, kao svjetovni suveren katolika s područja Barske nadbiskupije, stekao utjecaj na Zavod. Međutim, on i crnogorska vlada nisu uspjeli u svome glavnom nastojanju da, uvrštavanjem srpskog naziva kao općeg u naziv svetojeronijskog Zavoda i priznanja titule primasa Srbije barskom nadbiskupu kao službene, Crnu Goru na međunarodnom planu afirmiraju kao zaštitnicu Srba kato-

⁹¹ Isto.

⁹² Lujo Vojnović – kardinalu Marianu Rampolli del Tindaro, državnom tajniku Svete Stolice, Rim 4. III. 1902. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronijska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice. Nepsolani koncept.

⁹³ HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronijska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

⁹⁴ Kardinal Giacomo della Chiesa (Genova, 21. XI. 1854. – Rim, 22. I. 1922.), kasnije papa Benedikt XV. (1914.-1922.).

⁹⁵ HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronijska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

lika i time pridonesu svojim planovima o pretvaranju Crne Gore u središte srpskog ujedinjenja i dominantnu državu na Balkanu.

S obzirom na činjenicu da je Š. Milinović kao barski nadbiskup imao vrlo istaknutu ulogu u svim aktivnostima hrvatskog episkopata vezanim uz preustroj Zavoda sv. Jeronima, ali da je također vrlo aktivno djelovao kao član *ad hoc* osnovanog crnogorskog izaslanstva, preostaje nam ukratko razmotriti odnos hrvatskih crkvenih i političkih krugova prema njemu nakon svršetka svetojeronimske afere, kao i prema L. Vojnoviću, koji se nalazio na čelu spomenutog crnogorskog izaslanstva. Oni su svojim djelovanjem pridonijeli nacionalno političkim ciljevima koji ne samo da su proturječili vitalnim hrvatskim interesima, nego su im nanijeli veliku i dugotrajnu štetu. Zavod sv. Jeronima jedva se uspio održati, nekoliko je puta dolazio pod ingerenciju talijanske vlade, a hrvatski naziv – *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima/Pontificium Collegium Croaticum Sancti Hieronymi* – ponovno dobiva tek 1971. godine. Stoga nimalo ne iznenađuje činjenica da je Vojnovićevo i Milinovićevo djelovanje u svetojeronimskom pitanju shvaćeno kao izdaja hrvatskih interesa, podjednako crkvenih, kao i nacionalnih, koji su se u navedenom slučaju ispreplitali, što je imalo za posljedicu i oblikovanje vrlo negativne predodžbe o njihovu političkom i crkvenom angažmanu u sklopu hrvatske historiografije i publicistike. No, s obzirom na činjenicu da je L. Vojnović tijekom svetojeronimske afere djelovao na temelju osobnoga srpskog identitetskog i političkog osvjedočenja, njegova kasnija negativna recepcija u hrvatskim političkim i crkvenim krugovima ni u kojem mu slučaju nije bila neugodna, dapače, njome se pragmatično koristio u izgradnji osobne karijere u sklopu aktualnih srpskih, a zatim i jugoslavenskih političkih i državnih koncepcija.⁹⁶ Sasvim je drugačija, međutim, bila situacija sa Š. Milinovićem, koji se svojim djelovanjem tijekom Svetojeronimske afere također nepovratno kompromitirao u hrvatskim crkvenim i političkim krugovima, ali se, za razliku od L. Vojnovića, osjećao njima pripadan te je njihovu osudu doživio vrlo traumatično, kao izopćenje iz kruga s kojim se po svojim temeljnim političkim, nacionalnim i kulturnim te općim svjetonazorskim osvjedočenjima u najvećoj mjeri poistovjećivao. Posljednje godine svoga života nadbiskup Milinović ubirao je gorke plodove svoga sudioništva u svetojeronimskoj aferi, prezren i izoliran od strane hrvatskih crkvenih i političkih krugova, o čemu napose svjedoče pisma koja je 1903. napisao T. Smičiklasu, koji je bio među rijetkima koji su s njim i nadalje ostali u prijateljskim odnosima. Smičiklasa se vrlo teško dojmila činjenica da je njegov dugogodišnji prijatelj u Rimu pristao zagovarati interese Crne Gore. Pred Strossmayerom ga je nastojao opravdati njegovom naivnošću i nesposobnošću snalaženja u iole zahtjevnijim političkim situacijama. Za L. Vojnovića nije nalazio nikakvo opravdanje, jer je bilo očividno da je ovaj zastupao Crnu Goru u svetojeronimskom pitanju iz osobnog političkog osvjedočenja.⁹⁷ Kao katolički metropolit u zemlji čiji je

⁹⁶ Vidi: Grijak - Ćosić, *Figure politike*.

⁹⁷ "Za išta teže prilike on je nesposoban, naš dobri prijatelj. O Luji Vojnoviću neću niti da govorim." T. Smičiklas – J. J. Strossmayeru, Zagreb, 30. XII. 1901., AHAZU, OJJS, XI A/Smi. Ta. 90.

pravoslavni vladar svoje podanike katolike proglasio Srbima, Š. Milinović nije imao posebice velike mogućnosti djelovanja u izaslanstvu kojim je dominirao prosrpski raspoloženi L. Vojnović. Svoju političku instrumentalizaciju mogao je izbjeći jedino odbijanjem da postane član crnogorskog izaslanstva, no time bi izazvao bijes kneza, ugrozio konkordat iz 1886. i učinio neodrživim svoj položaj na barskoj nadbiskupskoj stolici. Svjestan političkih motiva uključivanja kneza Nikole u svetojeronimsko pitanje Milinović je, prije nego što je bio odveden na Cetinje, gdje je bio izložen pritisku crnogorskih vlasti, od Svete Stolice tražio da prekine konkordat s Crnom Gorom i tako joj istrigne iz ruku instrument ucjene. Sveta Stolica, uvelike precjenjujući realnu važnost crnogorskog konkordata kao sredstva za promicanje sjedinjenja crkava, nije udovoljila njegovom zahtjevu, nego mu je uputila poziv da dođe u Rim. U međuvremenu ga je knez pozvao u Nikšić, gdje je prosvjedovao protiv napada službenog *Crnogorskog glasnika*, zbog optužbi protiv Svete Stolice, preuzetih iz novosadskog *Branika*. Glede naziva svetojeronimskog Zavoda Milinović je knezu predložio da u Rimu zatraži da se uz hrvatski naziv dometne – “pro catholicis Serbis Archidioecesis Antibarensis”.⁹⁸ To je navodno kneza sasvim zadovoljilo, ali se kasnije predomislio te zahtijevao da se odustane od navođenja Srba katolika Barske nadbiskupije i u naslov uz hrvatsko umetne i srpsko ime – “pro croatica et serbica gente”. To je bila formulacija protiv koje se, zbog njezine očevidne velikosrpske tendencije, očitovao T. Smičiklas u pismu Strossmayeru.⁹⁹ Milinović je također uvidio velikosrpsku komponentu ovoga kneževog zahtjeva, unatoč tome što je ovaj to pokušao prikriti, tvrdnjama da je htio pridonijeti zbližavanju Hrvata i Srba.¹⁰⁰ Međutim, u zauzimanju autonomne pozicije u odnosu na crnogorske vlasti Milinovića je kasnije omelo, uz već spomenute snažne pritiske i prijetnje od strane crnogorskih vlasti, kojima je bio kontinuirano izložen, njegovo uvjerenje da je u svetojeronimskom pitanju moguće uz hrvatske zastupati i srpske interese, premda su oni u ovom slučaju bili sasvim oprečni. Svoje osvjedočenje u opravdanost unošenja srpskog imena u naziv svetojeronimskog zavoda Milinović je povjerio biskupu Strossmayeru, pogrešno pretpostavljajući da ovaj dijeli njegovo mišljenje.¹⁰¹ Također ga je nagovarao na zauzimanje za jugoslavenski naziv: “(...) jer da ste Vi uvijek to ime Jugoslavensko isticali, dajući

⁹⁸ Za taj se dodatak također zauzeo nadbiskup Stadler, nakon što je kardinal Rampolla upozorio hrvatski episkopat da se crnogorsko izaslanstvo u Rimu odlučno protivi hrvatskom nazivu Zavoda. Na sastanku crkvenih i svjetovnih uglednika kod zagrebačkog nadbiskupa J. Posilovića 29. prosinca 1901. T. Smičiklas se također zauzeo za tu formulaciju, o čemu je obavijestio Strossmayera 30. prosinca 1901. Vidi: Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, str. 347.

⁹⁹ “Da je crnogorski knez ovo predložio u ime naše sloge, ja bih bio i za serbo-croata. Ali crnogorski knez u Dalmaciji radi proti Hrvatskoj dokle samo dosiže njegov upliv. Neima sramote, koje njegovi ljudi danomice ne izbacuju na Hrvate.” Isto, str. 348.

¹⁰⁰ “Medjutim se dogodilo da velikosrpstvo na[h]rupilo na knjaza i hitilo da pita neka se reče *pro croatica et serbica gente*. Po riječima knjaževim on je mislio da će tim postignut približenje između Hrvata i Srba (...)”. Š. Milinović-T. Smičiklasu, Rim, 17. II. 1902., AHAZU, OTS, XV 45 A/Milin. 12.

¹⁰¹ Vidi: Š. Milinović-J. J. Strossmayeru, s. d., s. l., AHAZU, OJJS, XI A/Mil. Š. 123.

ga i Akademiji i Sveučilištu”.¹⁰² Međutim, za Strossmayera je južnoslavenska ideja bila uvijek vezana uz afirmaciju hrvatstva i Hrvatske kao središta južnoslavenskog okupljanja. Budući da je bio duboko svjestan činjenice da prihvatanje južnoslavenskog naziva za svetojeronimski Zavod ne bi vodilo k tom cilju, nego prema afirmaciji Srbije kao središta južnoslavenskog povezivanja, prebacivanju njegova težišta sa Zagreba na Beograd, ni u kojem slučaju nije bio spreman poduprijeti Milinovića, nego je do kraja ustrajao uz naziv “pro croatica gente”. Unatoč tvrdnjama nadbiskupa Milinovića, da se tijekom svoga djelovanja u vrijeme Svetojeronimske afere uvijek zauzimao za hrvatske interese, nepobitna je činjenica, koja se može argumentirati arhivskim izvorima, da se u više navrata vrlo aktivno i konkretno zauzeo za srpske interese. Vijesti o Milinovićevom priklanjanju crnogorsko/srpskim pogledima o svetojeronimskom Zavodu, tijekom njegova boravka u Rimu, prodrle su i u talijanski tisak. U dnevniku *Corriere di Napoli* objavljen je 22. studenog 1901. intervju Carla Lottija¹⁰³ s L. Vojnovićem u kojem je Vojnović isključio bilo kakvu mogućnost da se barski nadbiskup slaže s hrvatskim (nad)biskupima u svetojeronimskom pitanju.¹⁰⁴ U firentinskom pak dnevniku *La nazione* 17.-18. studenog 1901. analiziraju se motivi i okolnosti koji su Milinovića usmjeravali na zastupanje srpskih nacionalnih interesa u vezi s imenom i upravom Zavoda sv. Jeronima u Rimu. Također je istaknuto da je Milinović bio jedan od trojice potpisnika peticije upućene papi, protiv “kroatizacije” Zavoda sv. Jeronima.¹⁰⁵

Na neusklađenost Milinovićevih shvaćanja i postupka u svetojeronimskom pitanju, u njegovim pojedinim aspektima, s onima pretežitog dijela hrvatskog episkopata utjecalo je više razloga, ponajprije izloženost raznovrsnim pritiscima i ucjenama crnogorskih vlasti. Također treba uzeti u obzir njegovo snažno protuaustrijsko raspoloženje, koje se kod njega razvilo još u mladenačkoj dobi, zbog zanemarivanja gospodarskih i političkih interesa Dalmacije i suzbijanja političkih i nacionalnih težnji dalmatinskih Hrvata od strane austrijskog Namjesništva te, s afirmacijom hrvatskih nacionalnih težnji također povezanog, krajnje opresivnog držanja austrijskih vlasti prema hrvatskoj crkvenoj povlastici – glagoljaškoj liturgiji. Također treba istaknuti da je Milinovićevo shvaćanje južnoslavenstva, za razliku od Strossmayerova, dopuštalo određene kompromise, koji su uključivali određene ustupke nositeljima srpskih političkih koncepcija, na račun hrvatskih interesa, no o tome je već bilo govora. Sve to otkriva nam iznimnu kompleksnost situacije u kojoj se našao Milinović, na koju nije, zbog spleta razloga objektivne i subjektivne naravi, uvijek znao odgovoriti na prikladan način.

¹⁰² Vidi: Š. Milinović-J. J. Strossmayeru, Rim, 1. XII. 1901., AHazu, OJJS, XI A/Mil. Š. 119.

¹⁰³ Talijanski teatrolog i novinar, autor studije: *Storia di concorsi drammatici governativi (1853-1893)*, *La Nuova Rassegna* I, Rim 1893.-1894.

¹⁰⁴ *Corriere di Napoli*, 22. Nov. 1901. HDA, OF Vojnović.(01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 37. Novinski isječci o Svetojeronimskoj aferi 1901.-1903.

¹⁰⁵ *La nazione* (Firenze), 17.-18. Nov. 1901. HDA, OF Vojnović.(01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 37. Novinski isječci o Svetojeronimskoj aferi 1901.-1903.

Položaj Katoličke crkve u Kneževini Crnoj Gori u korespondenciji Milinović – Strossmayer

U korespondenciji Milinović – Strossmayer gotovo od samih njezinih početaka nalazimo podatke o vrlo nepovoljnom položaju Katoličke crkve u Crnoj Gori te o nepovjerenju kneza Nikole i crnogorske vlade u Katoličku crkvu općenito. U najranijem pismu s tim u vezi, od 4. rujna 1889., Milinović izražava veliko ogorčenje i obeshrabrenost zbog ograničenja koja se postavljaju njegovu nadbiskupskom djelovanju i nemogućnosti postavljanja Katoličke crkve u Crnoj Gori na solidnije materijalne osnove. Osjećaj nemoći u suočavanju s problemima djelovanja u sredini nesklonoj Katoličkoj crkvi bio je već u ranoj fazi Milinovićeva djelovanja u Crnoj Gori toliko snažan da je u trenucima malodušnosti jedini izlaz nalazio u rezignaciji s položaja. Pribojavao se da bi, ako to ne učini na vrijeme, mogao snositi posljedice od kasnijih optužaba nesklonih mu čimbenika za nedjelotvornost.¹⁰⁶ U studenom 1889. kao razlog zbog kojega je Svetoj Stolici ponudio odreknuće od službe izričito navodi nevjerodostojnost konkordatske politike crnogorskih vlasti: "(...) niti Knjaz, (...), niti njegova vlada (...) mi nedadu (...), niti u ičemu konkordat u djelo staviti".¹⁰⁷ Prije analize sadržaja ostalih Milinovićevih pisama s tim u vezi, odnosno ukazivanja na glavne Milinovićeve prigovore na odnos crnogorskih vlasti prema Katoličkoj crkvi, treba upozoriti na činjenicu da su njegova stajališta o držanju kneza Nikole i crnogorske vlade prema Katoličkoj crkvi od samoga početka bila vrlo proturječna, na način da su se naglašeno pozitivne ocjene izmjenjivale s vrlo negativnim i to u kratkim vremenskim razdobljima, što kontradikciju čini još očividnijom. Naime, s jedne ih strane, napose kneza Nikolu, opisuje kao zauzete za sjedinjenje crkva i promicanje slavenske uzajamnosti, spremne da nesebično podupru ugled Katoličke crkve u narodu i na svaki način doprinesu izgradnji crkvene infrastrukture i institucija za promicanje slavenskog zajedništva, ali ih, na žalost, u tome priječe oskudnost zatečenog stanja i teške materijalne prilike crnogorske Kneževine. S druge pak strane, oštro ih prekora zbog njihova dubokog nepovjerenja prema svemu što je katoličko i hotimičnog izbjegavanja pomaganja izgradnje crkvene infrastrukture Barske nadbiskupije,¹⁰⁸ uz

¹⁰⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 4. IX. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 30.

¹⁰⁷ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 23. XI. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 32.

¹⁰⁸ Posebice težak problem s tim u vezi bio je nedostatak crkava u područjima na koja se crnogorska država proširila nakon Berlinskog kongresa 1878. Oskudnost zatečenog stanja na novostečenim područjima napose posvjedočuje situacija u Podgorici, gdje su se mise održavale u misionarskoj kuhinji. Š. Milinović, nakon višekratnih usmenih zamolbi knezu, 1894. upućuje crnogorskoj vladi dopis radi dobivanja dozvole za njezinu izgradnju. Vidi: Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. X. 1894., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 79. U ožujku 1895. konačno je dobio dopuštenje za gradnju crkve i misionarskog stana u Podgorici, što se može ubrojiti u rijetka postignuća njegovih nastojanja usmjerenih prema unapređivanju crkvene infrastrukture, uvelike zahvaljujući činjenici da crnogorske vlasti nisu htjele davati podstrek tvrdnjama da ne žele pomagati izgradnju katoličke infrastrukture u područjima na koja se crnogorska država proširila u protuturskom ratu 1876.-1878. Vidi: Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 10. III. 1895., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 81. Crkva je izgrađena 1901., a posvećena je Presvetom Srcu Isusovom. Srušena je u savezničkom bombardiranju Podgorice 1944., a nova je podignuta je 1969.

istovremenu zabranu barskom nadbiskupu primanja bilo kakve pomoći izvana, od strane Kongregacije propagande i inozemnih katoličkih organizacija. Na prijepore i proturječja s tim u vezi nailazimo u širokom vremenskom rasponu, od Milinovićeva imenovanja barskim nadbiskupom 1886. pa sve do prekida njegove korespondencije sa Strossmayerom 1902., prouzročene Strossmayerovom nespremnošću da prijede preko njegova angažmana na stani crnogorske vlade tijekom Svetojeronimske afere.

Jedan od većih problema, s kojim se nadbiskup Milinović kontinuirano suočavao tijekom svoga djelovanja u Crnoj Gori, bio je i manjak župskog svećenstva. Zbog nedostatne prometne infrastrukture, posebice u teško pristupačnim planinskim župama, tijekom svojih pastoralnih pohoda morao je satima pješaćiti, a to je, s obzirom na njegovu visoku dob i narušeno zdravstveno stanje, bila krajnje nepovoljna okolnost.¹⁰⁹ U najudaljenijim župama na crnogorsko-albanskoj granici zadržala se krvna osveta, što svjedoči da se nadbiskup Milinović susreo i s jednim od relikata običajnog prava na Balkanu, koji će u izoliranim planinskim područjima Crnoj Gori još desetljećima egzistirati u permanentnoj koliziji sa zakonitim sustavom.¹¹⁰ Neke su župe, pa i one najveće, nakon smrti svojih župnika ostajale nepopunjene i više od pet godina. Dobna struktura župnika bila je također vrlo nezadovoljavajuća, jer ih je većina navršila sedamdeset i više godina. Na teškoće s tim u vezi Milinović se često žalio Strossmayeru, napose u pismu iz siječnja 1901. godine.¹¹¹ S obzirom na također akutan problem nepostojanja nadbiskupskog bogoslovnog zavoda, Milinović je jedini izlaz za školovanje svećenika za potrebe Barske nadbiskupije nalazio u upućivanju svećeničkih kandidata u inozemne zavode. Pritom se nije ustručavao ni od njihove

Vidi: Dragutin Papović, Izgradnja katoličke crkve u Podgorici 1969. godine, *Matica*, god. 17., br 65, Podgorica 2016., str. 473-484.

¹⁰⁹ Na taj problem požalio se Strossmayeru više puta, primjerice u pismu iz studenog 1893.: "Prošloga oktobra pohodio sam nekoliko najkršnijih i najmučnijih župa, probijajući pješice more Apostolorum (po običaju apostola, op. a.) strane i luge, drvlje i kamenje, putujući gdje godir dnevno do deset sati, samo pješke, jer kroz te bezputne vrleti nemože ni paripče (konj, op. a.), ni tovarče." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 3. XI. 1893., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 72.

¹¹⁰ "Bio sam nekoliko dana u duhovnom pohodjenju, ali sam morao prekinuti, jer na mejašim crnogorsko-arbanaškim, i to baš gdje su tri moje najudaljenije župe, svagdano grmi i puca, a još se nezna ili sve to tko podurikava (podstrekuje, op. a.) ili je tamošnja obična krvarina. Svakako nije liepo, a žao mi je što je već nekoliko mojih katolika poginulo." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 28. IV. 1894., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 74. Krvarina je termin koji označava odštetu za ubojstvo u novcu. Ako je obitelj ubijenoga prihvati, dug u krvi, odnosno krvna osveta, se ukida. Milinović očito upotrebljava termin krvarina kao sinonim za krvnu osvetu te izražava sumnju da je poticana sa strane, kako bi se izazvali nemiri na osjetljivoj crti razgrančenja između Crne Gore i Osmanskog Carstva. O pravnim i antropološkim aspektima spomenutog fenomena vidi: Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i severnoj Albaniji*, Beograd 1926.; Christopher Boehm, *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and other Tribal Societies*, Pennsylvania 1987.; Marija Herco, Krvna osveta i običajno pravo u Crnoj Gori i Albaniji, *Rostra. Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, god. 5, br. 5, Zadar 2012., str. 241-250.

¹¹¹ "Prabiskupija ima jedanaest župa i četiri izložena mjesta. Sve je to daleko jedno od drugoga razbacano po vrletih visokih i oboritih planina, gdje nema ni puta ni oputina. Ja u sve nejjmam nego deset svećenika, većinom stari[h]; neki su prebacili 70, a neki 77 godina. Kada su svetkovine veće, ostajem ja sam samcat u Baru." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. I. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 36.

va slanja u misijske zavode u čijem je financiranju sudjelovala austrijska vlada, premda je, zbog svoga otvorenog protuaustrijskog držanja, s njom bio u stalnom sukobu te na kraju čak ostao bez mirovine, koju je stekao tijekom svoga višegodišnjeg profesorskog djelovanja u Dalmaciji.¹¹² Konkordatom iz 1886. bilo je regulirano da će crnogorska Vlada, u dogovoru s barskim nadbiskupom u prvih pet godina na školovanje u Rim slati po dva, a kasnije po jednoga mladića. S obzirom da se s tim u vezi nije ništa konkretnije predvidjelo za kasnije razdoblje, može se opravdano pretpostaviti da se Sveta Stolica nadala da će se najkasnije do tada u Crnoj Gori izgraditi ili barem započeti izgradnja bogoslovije za odgoj domaćeg klera. U listopadu 1890. Milinović javlja Strossmayeru da je poslao dva crnogorska mladića na školovanje u zavod Propagande te da namjerava poslati u Rim još četvoricu, za čije će školovanje potražiti pomoć od generala Franjevačkog reda. Dvojicu je već bio poslao u isusovački kolegij u Skadru, koji je, kao sve crkvene zavode u Albaniji, financirala austrijska vlada. Kada ih je, zbog njegova protuaustrijskog držanja, Austrija odbila školovati, izrazio je olakšanje i radost, jer je htio biti lišen bilo kakvih obzira prema njoj.¹¹³ Među konkretnim dokazima nesklonosti crnogorskih državnih institucija prema Katoličkoj crkvi, Milinović u svojim pismima Strossmayeru najčešće navodi sljedeće: nespремnost crnogorske vlade da podupre izgradnju maloga sjemeništa, kojim bi se iz stvorila osnova za naobrazbu domaćeg svećenstva, uskraćivanje pomoći za izgradnju katoličkih crkava i župnih stanova na područjima koja je Crna Gora zaposjela 1878.,¹¹⁴ (jedna od rijetkih crkava podignutih na tim područjima bila je ona u Podgorici, o čemu je već bilo govora), odbijanje da se financijski podupre uzdržavanje župnika, u uvjetima nepoštivanja isplate konkordatom nezajamčene kongruie, uz istovremenu zabranu primanja sredstava namijenjenih misijskom radu svećenstva. Samo neke od katoličkih institucija koje su ranije pomagale Katoličku crkvu u Crnoj Gori (Kongregacija de Propaganda fide, Lionska Propaganda i dr.), nastavile su to

¹¹² Milinović je o uskrati austrijske mirovine obavijestio Strossmayera u rujnu 1888., tvrdeći da je njome čak i zadovoljan, jer ga ona lišava svakog obzira prema Austriji. Vidi: Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. XI. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 20.

¹¹³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 12. X. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 44.

¹¹⁴ Crna Gora je 28. lipnja 1876., u vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878.), objavila rat Osmanskom Carstvu. Radi dobivanja izlaza na Jadransko more u prosincu 1877. crnogorska artiljerija opkolila je Bar i bombardirala ga sve do predaje 9. siječnja 1878., pri čemu su oštećene mnoge zgrade u gradu i okolici. Nakon nekoliko dana crnogorska vojska ulazi i u Ulcinj. U razdoblju od 1876. do 1878. Crna Gora se proširila na teritorij Osmanskog Carstva gotovo dvostruko. Na Berlinskom kongresu (13. VI.-13. VII. 1878.) austrougarska diplomacija uspjela je ograničiti crnogorske teritorijalne aspiracije, podržavane od ruske diplomacije, a napose suziti teritorijalni opseg izlaska Crne Gore na Jadransko more, kako bi se umanjila njezina uloga oslonca ruskom prodiru na Mediteran. Prema čl. 28. Berlinskog ugovora o granicama Crne Gore, oduzeti su joj okruzi Bileća i Gacko, a pripojeni Kolašin, Plav i Gusinje. Osmanskom Carstvu su ostale Berane. Također je odlučeno da ništa preko Tare ne pripadne Crnoj Gori i da Nikšić ostane u Crnoj Gori te da joj se pripoje Podgorica sa Spužem i Žabljakom. U Primorju Crnoj Gori su pripali grad i luka Bar. Grad Ulcinj, s teritorijom do Bojane, Crna Gora je morala vratiti Osmanskom Carstvu, a Spič, s tvrđavama Haj i Nehaj (Sutomore), Austro-Ugarskoj Monarhiji. Vidi: Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979.

potajice činiti i nadalje, unatoč zabrani, ali su znatno umanjile sredstva, pretpostavljajući da će crnogorske vlasti nakon sklapanja konkordata 1886. s konkretnijim udjelom preuzeti obvezu financiranja izgradnje i održavanja crkvene infrastrukture Barske nadbiskupije. Uskrata sredstava u navedene svrhe od strane crnogorskih vlasti, uz smanjenje naznačene pomoći izvana, ubrzo je dovela župsko svećenstvo na razinu golog preživljavanja.¹¹⁵ Uz spomenute i mnoge druge dokaze koji su opovrgavali spremnost crnogorskih vlasti da preuzmu bilo kakve konkretnije obveze u tom smislu, nadbiskup Milinović bio je suočen i s nerealnim očekivanjima Svete Stolice glede mogućeg opsega izgradnje crkvene infrastrukture u Crnoj Gori. To se napose odnosilo na izgradnju malog sjemeništa, za čiju je izgradnju Sveta Stolica, s obzirom na posebnu ulogu koju je namijenila Katoličkoj crkvi u Crnoj Gori u svojim planovima o crkvenom sjedinjenju, bila spremna izdvojiti znatnija sredstva. Radilo bi se, dakako, o glagoljaškom sjemeništu. Knez Nikola, unatoč snažnoj verbalnoj potpori crkvenom sjedinjenju, politički napose motiviranom željom da se istakne kao vodeći predstavnik južnoslavenske politike na Balkanu, također iz političkih, ali ovaj put unutarnjih razloga, nikada ne bi dopustio izgradnju glagoljaškog sjemeništa. Naime, time bi neizbježno izazvao autokefalnu Crnogorsku pravoslavnu crkvu, koja izgradnju katoličkog glagoljaškog sjemeništa ni u kojem slučaju ne bi protumačila kao čin u prilog sjedinjenja, nego kao akt katoličkog unijačenja, a samim tim bi znatno narušio svoj ugled kao vladar jedne pravoslavne kneževine.¹¹⁶ Austro-Ugarska Monarhija, s druge strane, u svakoj je konkretnoj prilici svim raspoloživim diplomatskim i političkim sredstvima nastojala onemogućiti bilo kakvu afirmaciju starocrkvenoslavenske liturgije, koju je shvaćala isključivo kao agitacijsko političko

¹¹⁵ "Ove su župe (stečene teritorijalnim proširenjem Crne Gore 1878., op. a.) pak tako siromašne, da vlastitomu župniku ne daju niti do flor. 100, a neke niti flor. 40 vrijednosti, a misa i ne plaćaju. Prije nego je Crnagora osvojila ta mjesta, prabiskupija imala je samo sedam župa, sve blizu Bara. Od ovih je 4 prisvojila Austrija. Za uzdržanje ovo sedam župa, primala se je pripomoć što od Austrije, što od Propagande i dobrotvornoga društva Neoskrvnjene u Beču skupa do franaka: 10.000, osim pripomoći za gradnje crkava i stanova župničkih. Ja sada, i to sasvim otajno, primam od Propagande Lionske samo fran.: 3.000, od nikolen više niti novčića, osim moje plate. Za vrieme posljednjega rata, sve su kuće i crkve oštećene oli porušene. Od kako je vlada Crnogorska sve ovo zauzela ništa i ništa nije ni sagrađeno ni popravljeno. Ja sam sve ovo N. V. Knjazu jednoć spomenuo i on to sve znade. Pitao sam više puta kakvugod pripomoć, obećano ali neizvršeno. Iskao sam koju podporu da bi poslao koga da uči, ali ništa mi nije pruženo." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. I. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 36.

¹¹⁶ Nedugo nakon što je, na osnovu oporuke crnogorskog vladike Petra II. Petrovića Njegoša, crnogorski Senat 1852. potvrdio za vladara Danila I. Petrovića (sina Stanka Stijepova Petrovića i brata velikog vojvode Mirka Petrovića, oca kneza Nikole), Crna Gora postaje nasljedna kneževina. Knez kao vladar više nije imao ulogu vjerskog poglavara (vladike). Ovom odlukom Crna Gora postaje sekularna država, premda je pravoslavna crkva, kao autokefalno ustrojena vjerska institucija, zadržala sve svoje ingerencije i velik utjecaj na djelovanje državnih organa. U čl. 40. Ustava Crne Gore iz 1905. njezin položaj te položaj ostalih zakonom priznatih vjeroispovijesti, definiran je na sljedeći način: "Državna vjera je u Crnoj Gori istočno-pravoslavna. Crnogorska je crkva autokefalna. Ona ne zavisi ni od koje strane crkve, ali održava jedinstvo u dogmama s istočno-pravoslavnom Vaseljenskom Crkvom. Sve ostale priznate vjeroispovijesti priznate su u Crnoj Gori." Vidi: *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1905., član 40.

sredstvo, davanje podstreka razvoju za opstojnost Monarhije opasne (južno)slavenske propagande. Stoga ni u kojem slučaju ne bi propustila intervenirati kod Svete Stolice da spriječi utemeljenje glagoljaškog sjemeništa u jednoj maloj balkanskoj pravoslavnoj državi, koja usto, poticana raznim oblicima vojne i političke pomoći od strane Ruskog Carstva, ima ambicije za teritorijalnim proširenjem na njezin teritorij, uz također očekivana proširenja na teritorij Osmanskog Carstva, čime bi bila iz temelja narušena ravnoteža političkih odnosa na Balkanu, postignuta na Berlinskom kongresu.¹¹⁷ Potrebu za osnutkom glagoljaškog sjemeništa u Baru nadbiskup Milinović je pred knezom Nikolom, uz argumente o južnoslavenskoj uzajamnosti i crkvenom povezivanju, potkrepljivao i evidentnim podacima o nedostatku domaćeg pastoralnog svećenstva u Crnoj Gori, zbog čega su velikim brojem župa upravljali talijanski misionari. Pritom je, ne dovodeći u pitanje njihove svećeničke (redovničke) kvalitete, kao razlog koji ih čini neprikladnim za Crnu Goru isticao njihovu neskladnost prema slavenstvu.¹¹⁸ Protuslavensko raspoloženje pripisivao je i svjetovnim svećenicima odgojenim u skadarskom isusovačkom kolegiju, ali ovaj put ne iz nacionalnih razloga, kao kod talijanskih misionara, koji su bili pod snažnim utjecajem talijansko-slavenskih etničkih i kulturnih antagonizama, nego iz političkih, budući da je skadarski kolegij financirala austrijska vlada.¹¹⁹ Vrlo brzo nadbiskup Milinović

¹¹⁷ Glede crnogorskih aspiracija za teritorijalnim proširenjem na Berlinskom kongresu, treba upozoriti da su, nakon poništenja odredbi Sanstefanskog ugovora iz ožujka 1878., uz potporu Velike Britanije i Njemačkog Carstva, austrougarske pozicije u Europi bile toliko osnažene da je knez Nikola, premda je Crna Gora bila u nadoslovnijem smislu riječi *protégé* Ruskog Carstva na Balkanu, izjavio austrougarskom ministru vanjskih poslova G. Andrassyju da će Crna Gora odstupiti od svih teritorijalnih povećanja, koja bi mogla biti "neugodna" za Austro-Ugarsku Monarhiju. Vidi: Eduard von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit*, sv. 3, Stuttgart 1913, str. 103-104. Međutim, Andrassyju nije ostalo nepoznato da se Crna Gora, kada je ruska vlada u proljeće 1879. počela preko generala Türra propitivati mogućnost saveza s Kraljevinom Italijom, usmjerenog protiv Austro-Ugarske Monarhije, počela pozivati na kartu iscrtanu u San Stefanu, žaleći se da im je Austro-Ugarska oduzela ono što su osvojili. To, međutim, nije spriječilo kneza Nikolu da se nedugo nakon toga pojavi u Beču, kako bi caru Franji Josipu I. izrazio zahvalnost za sva dobročinstva koja mu je ovaj iskazao. Time je, ustvrdio je E. Wertheimer, crnogorski knez postupio po ruskom "receptu", odnosno povodio se za "dvoličnim" držanjem ruskog cara. Naime, dok je Rusija pridobivala Italiju i Francusku za svoje agresivne planove protiv Austro-Ugarske Monarhije, ruski car Aleksandar II. uvjeravao je Franju Josipa I. da mu je daleka svaka pomisao na vanjske zaplete i da se želi posvetiti samo unutarnjim pitanjima svoga Carstva. Kako bi osujetio ruske planove o stvaranju rusko-francusko-talijanske alijanse protiv Austro-Ugarske Monarhije, Andrassy se okreće prema Bismarcku, odnosno politici osnaživanja saveza Austro-Ugarske Monarhije s Njemačkom Carstvom. Isto, str. 268-269.

¹¹⁸ "U mojoj prabiskupiji ima najviše misionara Talijanaca, koje mi je red trpiti doklen Bog providi rodoljubivo naše svećenstvo. Već sam spomenuo Gospodaru da nećemo ništa učiniti dok neosnujemo malo sjemenište, u komu bi mladiće iz naših strana podgojili, u staroslovenštini redili, pak ne samo po Crnajgori, već i po drugim stranama razturili (...)" Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 6. XI. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 7.

¹¹⁹ "Na nesreću nejam svećenstva, a ono malo što ga je, samo su missionari fratri talijanski, i nekoliko oko Bojane svietovnjih svećenika, odgojenih u Skadarskom kolegijum Jesuita, koji mrze na sve što je našega. Mislim, Božjom pomoćju, sa tečajem vremena sve izmjenuti sa mladić[ma] iz Dalmacije, osobito Sinja, i iz Crnegore, koji će biti i pravi svećenici i pravi rodoljubi, uz to Glagoljaši." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 4. IV. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 2.

se osvjedočio da se važan razlog nespremnosti crnogorskih vlasti da mu pomognu u izgradnji katoličkog sjemeništa te općenito da promijene vrlo oskudno zatečeno stanje crkvene infrastrukture, nalazio u činjenici da su one, unatoč službenim, često nadasve srdačnim izjavama potpore djelovanju Katoličke crkve u Crnoj Gori i nakon sklapanja konkordata iz 1886. nastavile prema njoj gajiti duboko nepovjerenje, zadržavši stajalište karakteristično za pravoslavne crkvene i političke elite onoga vremena, da Katolička crkva u osnovi promiče prozelitističke ciljeve crkvenog “unijaćenja”, a ne iskrenog približavanja i crkvenog sjedinjenja, stvarajući time osnovu za prodor europskih katoličkih velesila na pravoslavni Istok, a napose za ovladavanje Austro-Ugarske Monarhije nad Balkanom. U studenom 1889. Milinović upravo taj moment zazora crnogorskih vlasti prema katolicizmu navodi kao poglaviti razlog njihova restriktivnog držanja prema Katoličkoj crkvi.¹²⁰ Unatoč navedenim tvrdnjama, Milinović u nekim pismima tvrdi upravo suprotno, da je svojim blagim i susretljivim pristupom uspio kod crnogorskih pravoslavaca ukloniti odbojnost prema Katoličkoj crkvi i katoličkom kleru, kojega se od njegova dolaska susreće s prijaznošću, a ne, kao ranije, s podozrenjem ili porugom. Ovakvim afirmativnim opisima odnosa crnogorskih pravoslavaca prema katolicima i Katoličkoj crkvi, Milinović, međutim, proturječi svojim navodima u više drugih pisama Strossmayeru, u kojima ne samo da opovrgava bilo kakvo značajnije približavanje katolika i pravoslavaca u Crnoj Gori, nego čak govori o nepovjerenju i mržnji pravoslavaca prema katolicima, kojima uzroke nalazi u mentalitetu oblikovanom nakon crkvenoga raskola, pod utjecajem autokefalnih crkava, koje su svoj nacionalni partikularizam postavile nasuprot vrijednostima katoličkog univerzalizma.¹²¹ Početkom 1893. ponovno upozorava Strossmayera na vjersku isključivost i nesnošljivost u Crnoj Gori, zbog koje sumnja da će moći još zadugo ostati na položaju barskog nadbiskupa. Također mu obraća pozornost na napad kneza Nikole na Svetu Stolicu u jednoj od njegovih pjesama.¹²² Međutim, već u jednom od sljedećih pisama razloge za nepostizanje rezultata u zbližavanju katolika i pravoslavaca u Crnoj Gori nalazi na sasvim drugoj strani, u nemarnom odnosu Rima prema njegovim zahtjevima za pomoć u rješavanju teškog financijskog položaja Katoličke crkve u Crnoj Gori.¹²³ Pritom izričito tvrdi da je zane-

¹²⁰ “Vlada crnogorska od svega zazire i u svačemu nazire samo propagandu, pak me je toliko stegla i sputila, da ne samo što mi ona nikakve pripomoći materialne ne pruža nego neda da ju niti sa druge strane smiedem primiti (...)”. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 16. XI. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 31.

¹²¹ “Prije su pravoslavni zvali nas: “Latini”, a sada “Rimokatolicim”, prije nigda ne bi poljubili ruku ni biskupu ni svećeniku katoličkom, a sada svak i u ruku i u lice. Ovih uskrasnih blagdana nikakav turčin (musliman, op. a) ni hrišćanin nije izostao a da nije došao čestitat mi blagdane (...). Ja to dakako sve dragom Bogu darivam (...)”. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 25. IV. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 26. Međutim, u pismu napisanom samo osam mjeseci kasnije, Milinović potpuno proturječi ovim navodima, tvrdeći, između ostaloga, da se pogrđni naziv Latini ne samo zadržao, nego da ga koriste i najviši predstavnici crnogorskih vlasti. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 17. II. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 37.

¹²² Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 3. II. 1893., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 64.

¹²³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. III. 1893., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 66.

marivanje rada hrvatskog episkopata na sjedinjenju crkava, od strane Rima, dovelo do toga da se već započeti proces zbližavanja katolika i pravoslavaca u Crnoj Gori vrati na početak. Time se, ustvari, vratio na Strossmayerovo tumačenje prema kojemu se poglaviti uzrok problema u postizanju rezultata u provedbi crkvenog sjedinjenja nalazi u netrpeljivosti Rimske kurije prema slavenskim sastavnicama u liturgijskoj tradiciji Katoličke crkve te općenito prema slavenskoj komponenti u sklopu Katoličke crkve, koja se sustavno zanemaruje i potiskuje s pozicija romanskog ekskluzivizma u središnjim institucijama Katoličke crkve. Ogorčen zbog zapreka koje mu se postavljaju na tom planu, Milinović je Svetoj Stolici i Kongregaciji Propagande poslao jednu u nizu svojih odluka o rezignaciji s nadbiskupskog položaja.¹²⁴

Sveta Stolica s vremenom je ipak, na osnovu Milinovićevih pisama, ali i iz drugih relevantnih izvora, napose Strossmayerovih pisama, stekla prilično pouzdan uvid o položaju Katoličke crkve u Crnoj Gori. Međutim, unatoč tome, imajući u vidu činjenicu da je konkordat s Kneževinom Crnom Gorom jedini ugovor o reguliranju položaja katolika i Katoličke crkve koji je uopće uspjela sklopiti s nekom pravoslavnom državom, na svaki je način, najčešće pismima moralne potpore, nastojala odgovoriti Milinovića od rezignacije.¹²⁵ Naime, ta bi rezignacija i s njom povezana mogućnost raskida crnogorskog konkordata, nanijela vrlo težak udarac sveukupnoj istočnoj crkvenoj politici pape Lava XIII., oduzimajući joj vjerodostojnost već u njezinim začetima.

Unatoč svim navedenim kontradikcijama, vezanim uz Milinovićev opis držanja crnogorskih vlasti prema Katoličkoj crkvi, iz njegovih pisama Strossmayeru može se uočiti da je vrlo rano, već nakon prvih nekoliko godina provedenih u Crnoj Gori, uočio golem nesrazmjer između svojih očekivanja i zatečenog stanja, kao i neznatost bilo kakve mogućnosti njegove radikalnije promjene u pozitivnom smislu. Uvidio je da postoje goleme političke i svjetonazorske prepreke osnaživanju institucionanog utjecaja Katoličke crkve u Crnoj Gori, koje su proizlazile iz naizgled pozitivnog, ali, ustvari, podozrivog i krutog držanja crnogorskih vlasti prema njoj. U pismu od 17. veljače 1890. izrijekom konstatira da su za teško stanje u kojem se našla Katolička crkva u Kneževini Crnoj Gori odgovorne isključivo crnogorske vlasti.¹²⁶ Posebice je bio razočaran činjenicom da je crnogorski konkordat, za koji se u vrijeme svoga dolaska u Crnu Goru nadao da će biti zamašnjak za sklapanje konkordata s ostalim pravoslavnim državama, uključujući Rusiju, s vremenom grubo izigran i ignoriran od najviših nositelja crnogorskih vlasti, koje su se i nakon sklapanja konkordata prema katolicima nastavile odnositi kao prema građanima drugog reda, negirajući time i ranije spomenute crnogorske ustavne odredbe, kojima se jamčila ravnopravnost

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Tako, primjerice, u listopadu 1892. Milinović javlja Strossmayeru o pismu kardinala Rampolle, preko kojega mu je sv. Otac uputio vrlo utješne riječi vezane uz njegov težak položaj u Barskoj nadbiskupiji. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. X. 1892., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 62.

¹²⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 17. II. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 37.

svih podanika Kneževine, bez obzira na vjersku pripadnost.¹²⁷ U trenucima najvećih napetosti u odnosima s crnogorskim vlastima Milinović je čak pomišljao da je cilj njihove politike prema Katoličkoj crkvi njezino uništenje, na način da, uskraćenjem financijske potpore, uz istovremenu zabranu bilo kakvog primanja inozemne pomoći, postupno propadane ionako oronula i nedostatna crkvena infrastruktura i izumru preostali stariji župnici. Naime, u postojećim uvjetima pomlađivanje katoličkih župa bilo je gotovo nemoguće. Mlađi svećenici nisu bili spremni pristati na krajnje nepovoljne uvjete obavljanja svećeničke službe te bi i oni rijetki novopridošli ubrzo napuštali župe. Krajnja posljedica takve politike prema katolicima bila bi, pribojavao se Milinović, njihov prelazak na pravoslavlje, čime bi Barska nadbiskupija doživjela sudbinu nekoć slavne Budvanske biskupije.¹²⁸ No, s vremenom je shvatio da cilj kneza i crnogorske vlade nije tako drastičan te da je, u osnovi, vrlo pragmatičan, ograničiti utjecaj Katoličke crkve na onu svrhu koju su smatrali primarnom, a to se svodilo na održavanje *statusa quo* glede njezine infrastrukture i korištenje konkordata iz 1886., kada se u odnosima i konfliktima među europskim velesilama za to ukaže povoljna prilika, za promicanje državnih interesa Crne Gore. Naime, konkordat je crnogorskim vlastima služio i kao nadasve prikladno sredstvo u svrhu afirmacije političkih interesa Crne Gore, gdje njezina diplomacija, kao diplomacija jedne male balkanske pravoslavne države, čak ni uz rusku pomoć, od kraja 19. stoljeća u vojnom i diplomatskom smislu sve prisutniju u Crnoj Gori, inače ne bi mogla prodrijeti.¹²⁹ To se napose jasno očitivalo tijekom tzv. Svetojeronimske afere

¹²⁷ U osvrtu na neuspjehe u realizaciji konkordatske politike u Crnoj Gori, Milinović čini razvidnim da je crnogorski konkordat u planovima Strossmayerova kruga bio shvaćen kao osnova jedne daleko ambicioznije zamisli, kao zamašnjak u sklapanju konkordata s ostalim balkanskim pravoslavnim državama, s krajnjim ciljem postizanja konkordata s Ruskim Carstvom: "(...) sa mojim dolaskom ovdje u Bar, imao sam (...) pred očima: prvo, obće dobro kršćanstva, a drugo: dobro našega naroda. Htio sam olakotiti crkvi katoličkoj posao sklapanja ugovora sa inimi državama, osobito slavjanskimi, načinom da svak upre oči u Crnogoru i reče: „Eno Crnagora sklopila je ugovor sa S. Stolicom pak je bila u tomu sretna.“ Jednom riečju: da povučem Srbiju, Bugarsku i Rusiju da i one sklope ugovor sa Rimom, tim da uobće Slavjanstvo steče ugleda a i narodnoga napredka. Sa ovoga razloga ja sam pretrpio, vjerujte, dosta poniženstva (...). Nu vidju da se drugi hrdjavo posluživa sa mojom uztrpljivostju, što najpotla dolazi na očitu štetu katolika. Oni se javno od vladinih ljudi napadaju načinom uvriedljivim bez uzroka: “vi Latini gori ste od Turaka”. Mislio sam pak da ću naći odziva barem za stvari i ideale narodne, nu i u tomu sam se podpuno prevario (...), jer (...) svaki moj s[a]lvjet, koji je smjerao na obće dobro narodno, odbačen je i podpuno ignoriran.” Na ist. mj.

¹²⁸ “Iz ovoga možete razumiti da, kada bi ovako još malo vremena i godina sledilo, sve moje župe ostaju bez duhovnih pastira, a posledica je toga da se lasno pohrišćane, kao što se je pohrišćanila nekadašnja Budvanska biskupija uprav sa nestašice katoličkoga svećenstva. (...) Dokazano mi je uprav poslednjih dana, da ova Vlada na to i smira: puštati da ono što jest neka postoji, a pomladka pod jednim ali drugim izlikom zapriečivati.” Isto.

¹²⁹ U Sankt Peterburgu susreli su se 1894. Aleksandar III. Romanov i Nikola I. Petrović radi umanjivanja zavisnosti Crne Gore od Austro-Ugarske Monarhije, odnosno njezina čvršćeg vezivanja uz Rusko Carstvo u ekonomskom i vojnom pogledu. Na osnovu odluke peterburškog kabineta iste godine u Crnu Goru je upućeno 30.000 pušaka *Berdana* i 12.000.000 patrona za njih. Oružje je dopremljeno u luku Bar parobrodom *Rostov*. Zatim je iz Rusije u crnogorsku Kneževinu bilo dodatno upućeno 30.000 pješadijskih trolinijskih pušaka M-1891 i 12.900.000 patrona za njih. To je bilo suvremeno oružje koje je u svom

1901./1902., čijem je istraživanju, upravo s naglaskom na njezine međunarodne aspekte, u ovome radu posvećena znatna pozornost. Posebice snažno svjedočanstvo o nepovjerenju crnogorskih vlasti prema Katoličkoj crkvi, nadbiskup Milinović nalazi u pokušajima prisvajanja ranokršćanske, *eo ipso* katoličke, arheološke baštine¹³⁰ na području Kneževine Crne Gore, s pravoslavne strane. O tome se naročito osvjedočio prilikom otkrića ostataka starokršćanske bazilike u Docleji,¹³¹ koje je imalo iznimno snažan odjek u europskim okvirima.¹³² S tim u vezi pisao je biskupu Strossmayeru u ožujku 1890.: “Otkrili su u Diokleji, koja je na istok Bara do dva dana odaljena, staru baziliku dioklejskih prabiskupa i prvostolnika, pak kažu: to je pravoslavna crkva (...). Ne žele da se niti istina istorična spomene, i napinju se iz svih snaga da zataju sve upomene koje se na katoličanstvo odnose, predstavljajući glupacim kao da u ovim stranam nije nigda ni bilo katoličanstva.”¹³³ Toliko strast čovjeka zanosi.”¹³⁴

Historiografski relevantne informacije o važnijim infrastrukturnim projektima te zdravstvenim i socijalnim prilikama u Kneževini Crnoj Gori u korespondenciji Milinović – Strossmayer

U korespondenciji Milinović – Strossmayer nalazimo vrijedne historiografske podatke o izgradnji i modernizaciji prometne infrastrukture, kao i o socijalnim i zdravstvenim prilikama u Kneževini Crnoj Gori od sredine osamdesetih godina 19. do početka 20. stoljeća. Podaci o crnogorskoj prometnoj infrastrukturi poglavito se odnose na cestu Bar-Virpazar, koja zasigurno predstavlja jedan od najvažnijih projekata u procesu modernizacije crnogorskih prometnica nakon međunarodnog priznananja crnogorske Kneževine na Berlinskom kongresu 1878. godine. Pretpostavlja se, unatoč nepostojanju relevantnih podataka o autoru iz projektne dokumentacije,

naoružanju imala i ruska vojska. Godine 1902. Rusija je povećala i redovitu novčanu pomoć Crnoj Gori. Zajedno sa rashodima za gašenje crnogorskog duga Državnoj banci u Sankt Peterburgu ona je iznosila oko 574.000 rubalja ili polovicu budžeta crnogorske Kneževine. Ruske subvencije trošene su na sljedeći način: 66% za vojsku, 14% za državni aparat, 14% za troškove kneževske kuće i 6% za škole i bolnice. Vidi: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/petrovici_xviii_vijek/ rusko_crnogorski_odnosi_jurij_bickov.htm (stranica posjećena: 15. 2. 2019.).

¹³⁰ Prema teološkom tumačenju četiri su karakteristične oznake Crkve: 1. jedinstvo (hijerarhijsko jedinstvo, narušeno crkvenim raskolom 1054.); 2. svetost; 3. katolicitet (općenitost, univerzalnost); 4. apostolsko poslanje.

¹³¹ Od grč. *Διόκλεια* (lat. *Doclea*), antički grad nedaleko od Podgorice, nastao na području ilirskoga plemena *Dokleata*, s početka 1. stoljeća n. e. Arheološkim iskapanjima otkriveni su gradski bedemi, hramovi, forum, terme, kršćanske bazilike, nekropole, mnogobrojni natpisi, skulpture i dr. Vidi: *HE*, sv. 3, Zagreb 2001., str. 186.

¹³² O Docleji su objavljene rasprave u mnogim uglednim europskim arheološkim časopisima, u koje možemo ubrojiti i dva hrvatska, časopis splitskog Arheološkog muzeja *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* i *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* u Zagrebu.

¹³³ U pokušaje prisvajanja ranokršćanskih objekata u Dokleji nedugo nakon njihova otkrića uključili su se i najviši velikodostojnici SPC. Vidi: Nikanor Ružičić, Osnovi djevu istočno-pravoslavnih crkava u Dukli, koje su prošle godine nadene i otkopane, *Starinar. Organ Srpskog arheološkog društva*, god. 11, br. 3-4, Beograd 1894., str. 68-73.

¹³⁴ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 11. III. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 38.

da ju je 1884. projektirao hrvatski arhitekt Josip Slade-Šilović.¹³⁵ U razdoblju od 1878. do 1905. sveukupno je izgrađeno preko 400 kilometara crnogorskih cestovnih prometnica, poglavito po projektima Slade-Šilovića u sljedećim pravcima: Njeguši (crnogorsko-austrougarska granica) – Cetinje (1878.); Cetinje – Rijeka Crnojevića (1881.), Rijeka Crnojevića – Podgorica (1882.), Kotor – Cetinje (1884.), Rijeka Crnojevića – Virpazar (1896.-1905.). Izgradnja pravca Kotor – Cetinje bila je onovremeni arhitektonski podvig, jer je Slade-Šilović, radi ovladavanja okomitim lovčenskim liticama, projektirao čak 25 serpentina na trasi u pravoj liniji koja jedva dostiže dva kilometra. Godine 1908. izgrađena je i uskotračna pruga Bar-Virpazar sa zadaćom spajanja dviju luka, pomorske (Bar) i jezerske (Skadarsko jezero).¹³⁶ Izgradila ju je *Compagnia di Antivari*, talijansko dioničarsko društvo osnovano 1905. na Cetinju, na temelju ugovora s crnogorskom vladom. U korespondenciji Milinović – Strossmayer nalazimo podatke o tome da je knez Nikola ponekad i osobno dolazio na mjesta izvođenja naznačenih cestovnih pravaca, kako bi nadgledao njihovo izvođenje. Tako se, primjerice, u pismu iz lipnja 1888. osvrće na njegov boravak u Baru, u palači nadomak austrijskoj granici, koju je, prema Milinovićevim informacijama, knez kupio od Karađorđevića. Svrha kneževa dolaska bio je pregled početne dionice novoizgrađene ceste Bar-Virpazar. U istom pismu Milinović govori o zdravstvenim prednostima svoga trošnoga stana, inače u stjenovitom i teško pristupačnom predjelu u barskoj okolici, jer je sat vremena udaljen od mora i močvarnog područja, koje je izvor malarije. Ističe potrebu isušivanja močvara, na čemu su već poduzeti prvi koraci ali su radovi, zbog skupoće, vrlo sporo napredovali.¹³⁷ Ovim pismom Milinović je jasno upozorio na koincidiranje modernizacijskih prometnih infrastrukturnih projekata u Crnoj Gori, koji su, doduše, bili tek u začetku, s onima na području zdravstva, vezanih uz iskorjenjivanje zaraznih bolesti i opće povećanje zdravstvenih standarda u širim slojevima pučanstva. Postojala je, dakako, i njihova uža međuuvjetovanost, jer je loša prometna infrastruktura u Crnoj Gori uvelike otežavala transport bolesnika u mjesta njihova liječenja. S tim u vezi posebice akutan problem bio je nedostatan broj zdravstvenih ustanova, napose ako se uzme u obzir činjenica da je od sredine 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata na inozemnim sveučilištima studij medicine već završio znatan broj Crnogoraca. Prva bolnica u Crnoj Gori izgrađena je 1873., prema projektu Francuza dr. Frilleya, osobnog liječnika kneza Nikole, a ime nosi prema njegovu prethodniku knezu Danilu I. Prvi put je korištena u vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875.-1878., a mogla je primiti 25 do 30 pacijenata. Prvi liječnik i upravitelj bolnice bio je dr. Valerije Tomić iz Pučišća na Braču. Bolnica je rekon-

¹³⁵ J. Slade-Šilović (Trogir, 23. III. 1828. – Trogir, 15. VI. 1911.). Doktorirao je inženjerstvo i graditeljstvo u Padovi 1853. Njegova najveća graditeljska ostvarenja nalaze se u Crnoj Gori i Boki kotorskoj: zgrada austrougarskog poslanstva s crkvom na Cetinju (1899.), plan grada i dvorac kneza Nikole u Nikšiću (1900.), monumentalni Carev most u Nikšiću (1894.), brojne ceste i mostovi u Boki kotorskoj. Vidi: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 2, Zagreb 1996., str. 243.

¹³⁶ Vidi: http://www.zcg-prevoz.me/downloads/23_53_Virpazar_Bar.pdf (stranica posjećena: 15. 2. 2019.).

¹³⁷ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 2. VI. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 15.

struirana i znatno proširena 1912., a od izgradnje do kraja Prvoga svjetskog rata u njoj je liječeno oko 20.000 pacijenata.¹³⁸ Zbog nedovoljnih bolničkih kapaciteta, ali i loših prometnih komunikacija, koje su otežavale, a često i onemogućivale transport pacijenata, u slučajevima neodgodive potrebe, posebice u slučaju izbijanja većih epidemija, podizale bi se privremene bolnice. Nadbiskup Milinović u svojim pismima Strossmayeru često bilježi pojave različitih infektivnih bolesti u barskom području, čije su širenje vlasti suzbijale izgradnjom improviziranih bolnica u okolici grada. Kao posebice opasna može se izdvojiti epidemija tifusa iz 1888., popraćena većim brojem smrtnih slučajeva, kada je improvizirana bolnica podignuta u blizini Milinovićeve kuće.¹³⁹ Milinović hvali mjere koje su nadležne vlasti poduzimale u svrhu prevencije i eradikacije zaraznih infektivnih bolesti, ali ujedno upozorava na ograničenja proizašla iz nedovoljno razvijenog sustava zdravstvene zaštite. Znatna pomak u tom smislu učinjen je 1891., kada je objavljen je prvi *Sanitetski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, jer su, u skladu s njegovim odredbama, po prvi put stalno zaposleni liječnici u većim gradovima tada još administrativno nepodijeljene Kneževine (Podgorici, Nikšiću, Baru i dr.).¹⁴⁰ U listopadu 1892. Milinović izvješćuje Strossmayera da ga je, nakon povratka iz Rima, u Baru zatekla pojava malarijske groznice i to ponovno u njegovu najbližem okruženju. U istom pismu osvrće se na općenito teške socijalne prilike, zbog čega mu se velik broj siromašnih obraćao za pomoć.¹⁴¹ Također upozorava na česte pojave gladi u planinskim područjima Crne Gore, zbog čega je stanovništvo bilo prisiljeno u velikom broju napuštati svoja sela i spuštati se u Crnogorsko primorje, gdje je preživljavalo uglavnom od milostinje.¹⁴² U studenom 1895. Strossmayeru javlja o pojavi opće gladi u Crnoj Gori, što jasno ukazuje na ekonomsku zaostalost i siromaštvo na granici preživljavanja većine crnogorskog stanovništva u naznačenom razdoblju, posebice u pasivnim krškim gorsko-planinskim predjelima.¹⁴³ Ionako nepovoljno opće ekonomsko i socijalno stanje pogoršavale su povremene elementarne nepogode, uglavnom poplave, na koje se nadbiskup Milinović

¹³⁸ Vidi: <http://daniloprvi.me/o-nama/> (stranica posjećena: 15. veljače 2019.).

¹³⁹ "Ove godine ovdje u Baru velika vrućina, još nejma kiše, stoga ima i strašnih groznica i tifusa od koga do šest i sedam danju umire. Bolnica je uz moju kuću improvizirana; vlada čini što može, ali ne može se svemu zlu na kraj stati." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. IX. 1888., AHAZU, OJS, XI/A- Mil. Š. 17.

¹⁴⁰ Vidi: <http://www.medicinabar.com/index.php/istorija/prilozi> (stranica posjećena: 19. veljače 2019.).

¹⁴¹ "Sretno sam iz Rohića preko Istre i Pulja do Dalmacije putovao, te zaustavivši se po nekoliko dana u Zadru, Šibeniku, Spljetu i Dubrovniku, na dva rujna sretno u Bar prispio, ali sve od groznice kao pomeljavljeno našao. Morao sam moga tajnika (fra Metod Rodić, op. a.) i još jednoga svećenika poslati u Dalmaciju da zrak prominu jer bi inače poumrli, a evo od dva blizu mjeseca služim ja župu kao najpriprostiji kapelan. To su incerti (neizvjesnosti, nesigurnosti, op. a.) moga prabiskupstva, a uz ove blagodati ima još i to da neprimam platu blizu od godinu dana, pak sam i preko volje usilovan živiti po apostolsku, *sine pecunia, sine perae* (bez imutka i bez torbe, odnosno pokretne imovine, op. a.), a siromaši (...) svrcu prabiskupu ištući pripomoći." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. X. 1892., AHAZU, XI/A- Mil. Š. 62.

¹⁴² Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 25. X. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 43.

¹⁴³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 16. XI. 1895., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 86.

posebice osvrće u svome pismu Strossmayeru od 5. studenog 1900.¹⁴⁴ U pismu koje je istoga dana poslao Mihi Klaiću, a u prijepisu ga prosljedio biskupu Strossmayeru, upozorava na činjenicu da ekonomska i socijalna stabilnost, kao i osnovno funkcioniranje administrativnog i upravnog sustava u Crnoj Gori, izravno ovise o ruskoj pomoći te da stoga svaka njezina uskrata ili znatnije smanjenje vrlo brzo dovode do ozbiljne ekonomske krize u državi.¹⁴⁵ Na spomenutu činjenicu također je, doduše u znatno širem analitičko-povijesnom diskursu, upozorio ugledni američki povjesničar John D. Treadway, ekspert za međunarodne aspekte crnogorske povijesti od kraja 18. do prvih desetljeća 20. stoljeća, posebice s obzirom na Austro-Ugarsku Monarhiju i njezinu balkansku politiku. Ustvrdio je, naime, da je Rusija kontinuirano održavala Crnu Goru solventnom, a da ju je u nekoliko navrata čak spasila od bankrota i gladi. Rusija je također pokrenula mnoge modernizacijske projekte s ciljem izvlačenja zemlje iz zaostalosti. U tu svrhu je, uz financiranje modernizacije crnogorske vojske, što svakako treba promatrati i kao njezin vanjskopolitički interes, subvencionirala i crnogorske škole. Rusko Carstvo pomagalo je i u stvaranju crnogorskog kvalificiranog bolničkog osoblja, slanjem školovanih ruskih medicinskih sestara u Crnu Goru.¹⁴⁶ Opću nepovoljnu situaciju u crnogorskoj ekonomiji popravljala su i ranije naznačena, većim dijelom inozemna ulaganja u prometnu infrastrukturu, čime su se otvarale perspektive za dinamičniji razvoj trgovine. U tim pak ulaganjima Kneževinu Crnu Goru najizdašniji je pomagala Austro-Ugarska Monarhija, vodeći pritom također, poput Ruskoga Carstva, računa o političkim i ekonomskim interesima vezanim uz provedbu svoje balkanske i mediteranske politike. Austrija nije sudjelovala samo u modernizaciji crnogorske prometne infrastrukture, nego je općenito pomagala različite projekte s ciljem gospodarskog razvoja Crne Gore. Uzimajući u obzir golem udio ruskog i austrijskog kapitala u razvoju crnogorskog gospodarstva, vojske, zdravstva, prometne infrastrukture i financijsko-kreditnih institucija, Treadway je ustvrdio da je ekonomska nerazvijenost Crne Gore bila toliko znatna da je uvelike utjecala na oblikovanje njezine vanjske politike, podjednako u odnosu na Austro-Ugarsku Monarhiju, kao i na Rusko Carstvo. Pritom je, ne bez određene doze ironije, konstatirao da su se “financijski apetiti” male države činili nezasićenima, djelomice zahvaljujući siromaštvu kao bitnom svojstvu zemlje, a djelomice kao posljedica lošeg upravljanja državnim sredstvima, ekstravaganciji i povremenim prijevarama. Nadalje, upozorio je da su, premda su Austrija i Rusija bile glavne mete crnogorskih financijskih tražbina, druge velike sile bile također poziva-

¹⁴⁴ “Amo su bili veliki povodnji i učinili velike štete, te kukavni narod, uz tolike druge nezgode, sasvim propada.” Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 5. XI. 1900., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 114.

¹⁴⁵ “Neznam zašto, ali nema sumnje Rusija zapuštala je Crnogoru, koja je stoga klonula i već je 14 mjeseci da nikomu nije još dala običnu platu. Možete pomisliti nevolje.” Š. Milinović – M. Klaiću, Bar, 5. XI. 1900., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 115. (pismo je u prijepisu upućeno Strossmayeru).

¹⁴⁶ Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary 1908-1914* (dalje: *Montenegro and Austria-Hungary*), Pardue 1983., str. 14.

ne spašavati Kneževinu i sudjelovale njezinu ekonomskom razvoju.¹⁴⁷ Glede inozemne potpore razvoju crnogorske prometne infrastrukture važno je upozoriti da se nije radilo samo o izgradnji željezničke i cestovne mreže, nego i o razvoju parobrodarskog prometa, koji je napose poticala Austrija, premda je inicijalno bio potaknut jednom donacijom iz Osmanskog Carstva. Naime, prvi crnogorski parobrod bio je poklon turskog sultana Abdul Aziza (vladao od 1861. do 1876., op. a.) knezu Nikoli. Prva parobrodarska linija u Crnoj Gori otvorena je 1862. na Skadarskom jezeru. Godine 1887. otvorene su prve putničko-teretne parobrodarske linije *Austrijskog Lloyd*¹⁴⁸ do Trsta. Nadbiskup Milinović pozorno je pratio sva događanja vezana uz razvoj crnogorskog parobrodarskog prometa, te je, ne imajući povjerenje u prosperitet domaćeg *Parobrodarskoga Crnogorskoga Društva*, 1888. upozorio Strossmayera da ne kupuje njegove dionice, jer da ono neće uspjeti izdržati konkurenciju *Austrijskog Lloyd*.¹⁴⁹ S obzirom na iznimno važnu austrijsku ulogu u izgradnji crnogorske prometne infrastrukture, treba se ukratko osvrnuti na činjenicu, na koju upozorava Treadway, da je crnogorska vlada, gajeći “instinktivno nepovjerenje” prema bečkoj financijskoj i tehničkoj potpori, ponekad opstruirala dovršenje pojedinih već započetih ili znatnim dijelom dovršenih projekata ili ih je odbacivala već u začetku. Primjerice, kada su Austrijanci projektirali impresivnu serpentinsku cestu od Kotora do crnogorske granice (projekt J. Slade-Šilovića), crnogorske vlasti su oklijevale dovršiti je. Godine 1908. pak, Cetinje je otklonilo austrijski zahtjev za dopuštenjem izgradnje željeznice uz crnogorsku obalu.¹⁵⁰ S obzirom na okolnost da je Crna Gora bila iznimno važna geopolitička točka ruskog prodora na topla mora, a također uzimajući u obzir u radu više puta naznačen dominantan utjecaj Rusije na oblikovanje crnogorske vanjske politike, opravdano je za pretpostaviti da je crnogorsko odbijanje austrijskih investicija u željezničku prugu uz crnogorsku obalu bilo pod snažnim uplivom Rusije. Ona je planirani infrastrukturni projekt zacijelo ocijenila ozbiljnom prijetnjom svojoj balkanskoj i mediteranskoj vanjskoj politici, budući da bi se njegovom realizacijom uvelike osnažila austrijska vojna logistika prema Crnoj Gori. Pritom se ne smije zanemariti ni činjenica da je austrijski plan izgradnje željeznice uz crnogorsku obalu koincidirao s austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine, što je svakako dodat-

¹⁴⁷ Isto, str. 14-15.

¹⁴⁸ Društvo za pomorsku plovidbu Austrijski Lloyd (tal. *Società di Navigazione a Vapore del Lloyd Austriaco*; njem. *Dampfschiffahrts-Gesellschaft des Österreichischen Lloyd*), utemeljeno je 1835. u Trstu. Održavalo je putničko-teretne pruge u Istri i Dalmaciji. Vidi: *IE*, Zagreb 2008., str. 39.

¹⁴⁹ “(...) ja bi Vas svjetovao da ne uzimljete nikakve akcije “Parobrodarskoga Crnogorskoga Društva”, jer zbilja nije mu obstanak zajamčen, budući će mu *Lloyd* o glavi raditi.” Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 2. VI. 1888, AHZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 15.

¹⁵⁰ “Austrian engineers and money built roads in Montenegro, but the Montenegrins instinctively mistrusted Vienna’s technical and financial generosity. When the Austrians constructed an impressive serpentine road winding from Kotor to the Montenegrin border, the Montenegrins hesitated to complete it. Similarly in 1908. even when relations between two countries were unusually warm, Cetinje still declined an Austrian request to build a railroad along the Montenegrin coast.” Treadway, *Montenegro and Austria-Hungary*, str. 10-11.

no osnažilo podozrenje Ruskog Carstva prema tom projektu. Nije se, dakle, radilo samo o "instinktivnom nepovjerenju", na koje upućuje Treadway, premda je ono, bez daljnjega, bilo karakteristično za odnose crnogorskih vlasti prema Austriji, nego, barem u konkretnom slučaju, poglavito o pragmatičnim razlozima geopolitičke naravi.

Zbog ograničenih opsegovnih okvira ovoga rada nije moguće detaljnije se osvrnuti na sve važnije probleme vezane uz gospodarske modernizacijske procese i infrastrukturne projekte u Kneževini Crnoj Gori, kao ni na dinamične kulturno-prosvjetne modernizacijske procese u Kneževini Crnoj Gori u razdoblju u kojem je Š. Milinović obnašao službu barskog nadbiskupa.

Na kraju ovoga sažetog analitičkog osvrta na historiografski relevantne sadržaje korespondencije Milinović – Strossmayer, treba upozoriti da u članku, zbog gore naznačenog razloga, nisu podjednako temeljito analizirane ni sve važnije u njoj zastupljene problemske cjeline. No, držim da su u njemu po prvi put temeljitije analizirani pogledi biskupa Strossmayera i nadbiskupa Milinovića na neka od najvažnijih pitanja hrvatske i crnogorske povijesti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, s posebnim naglascima na sučeljavanje političkih interesa tadašnjih europskih velesila, napose Austro-Ugarske Monarhije i Ruskog Carstva, na balkanskom i mediteranskom prostoru.

Zaključak

Korespondencija Šimun Milinović – Josip Juraj Strossmayer, pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu, vrijedan je povijesni izvor, podjednako za istraživanje međusobnih odnosa tih dviju istaknutih osoba hrvatskoga crkvenog i političkog života druge polovice 19. i prvoga desetljeća 20. stoljeća, kao i za analizu djelovanja Š. Milinovića nakon sklapanja konkordata između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice i njegova imenovanja barskim nadbiskupom 1886. Spomenuta korespondencija također čini razvidnijim djelovanje hrvatskog episkopata, koje u naznačenom razdoblju, osim vjerske i crkvene, ima i snažnu političku dimenziju, posebice kada je riječ o njegovu zauzimanju za proširenje uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužju Katoličke crkve u hrvatskim zemljama te obrani hrvatskih prava na Zavod sv. Jeronima u Rimu tijekom tzv. Svetojeronimske afere 1901./1902. Naznačeni problemi, uz ocrtavanje suvremenih kulturnih, političkih, zdravstvenih i socijalnih prilika u Kneževini Crnoj Gori, tvore tematsku okosnicu korespondencije Milinović-Strossmayer i predmet su istraživanja ovoga priloga. S obzirom na činjenicu da su se na prostoru Crne Gore ispreplitali i sukobljavali interesi europskih velesila, napose Austro-Ugarske Monarhije, u čijem sklopu se nalazila Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, na čiji je teritorij Crna Gora politički reflektirala i Ruskog Carstva, koje je preko Crne Gore težilo ostvariti svoju politiku prodora na topla Mora (Sredozemlje), spomenuta korespondencija izravno ili neizravno interferira i u osjetljiva pitanja odnosa među velikim silama i njihova konfrontiranja na području Balkana, srednjoistočne Europe i Mediterana (Sredozemlja).

Zoran Grijak

Correspondence of Šimun Milinović and Josip Juraj Strossmayer as Historical Source

Summary

The article analyses correspondence between Šimun Milinović and Josip Juraj Strossmayer as a relevant historical source, equally for research of mutual relations of those two prominent persons of Croatian ecclesiastical and political life of the second half of the nineteenth and the first decade of the twentieth century, as well as for the analysis of the agency of Milinović after the concordat between the Principality of Montenegro and the Holy See was concluded and Milinović appointed as the archbishop of Bar in 1886. Particular research attention is directed towards the support of those two prelates for obtaining confirmation of privileges and extending of use of Old Church Slavonic liturgy within the liturgy of the Catholic church in Croatian lands and for the defence of Croatian rights on the Institute of St. Jerome in Rome, during the so called Saint-Jeromian Affaire in the beginning of the twentieth century, within the scope of wider agency of Croatian episcopate and Croatian ecclesiastical and secular elite for that purpose. The aforementioned problems were thematic axes of the Milinović-Strossmayer correspondence, besides the description of contemporary political, sanitary and social conditions in the Principality of Montenegro. The emphasis is placed on the analysis of segments of the correspondence relevant for Croatian historiography, but, taking into the account that the correspondence directly or indirectly cuts also into the sensitive issues of relations between great powers, particularly Austro-Hungarian Monarchy and Russian Empire, and their confrontation in the areas of the Balkans, Central Eastern Europe and Mediterranean, within the scope of Russian attempts of arrival on the warm seas via Montenegro, the article also underlines its importance in the wider context of European historiography.

Key words: Archbishop Šimun Milinović, Bishop Josip Juraj Strossmayer, Montenegro, the Triune Kingdom, Austro-Hungarian Monarchy, Russian Empire, Holy See, Montenegrin Concordate, union of Churches, Glagolytics, Saint-Jeromian Affaire

